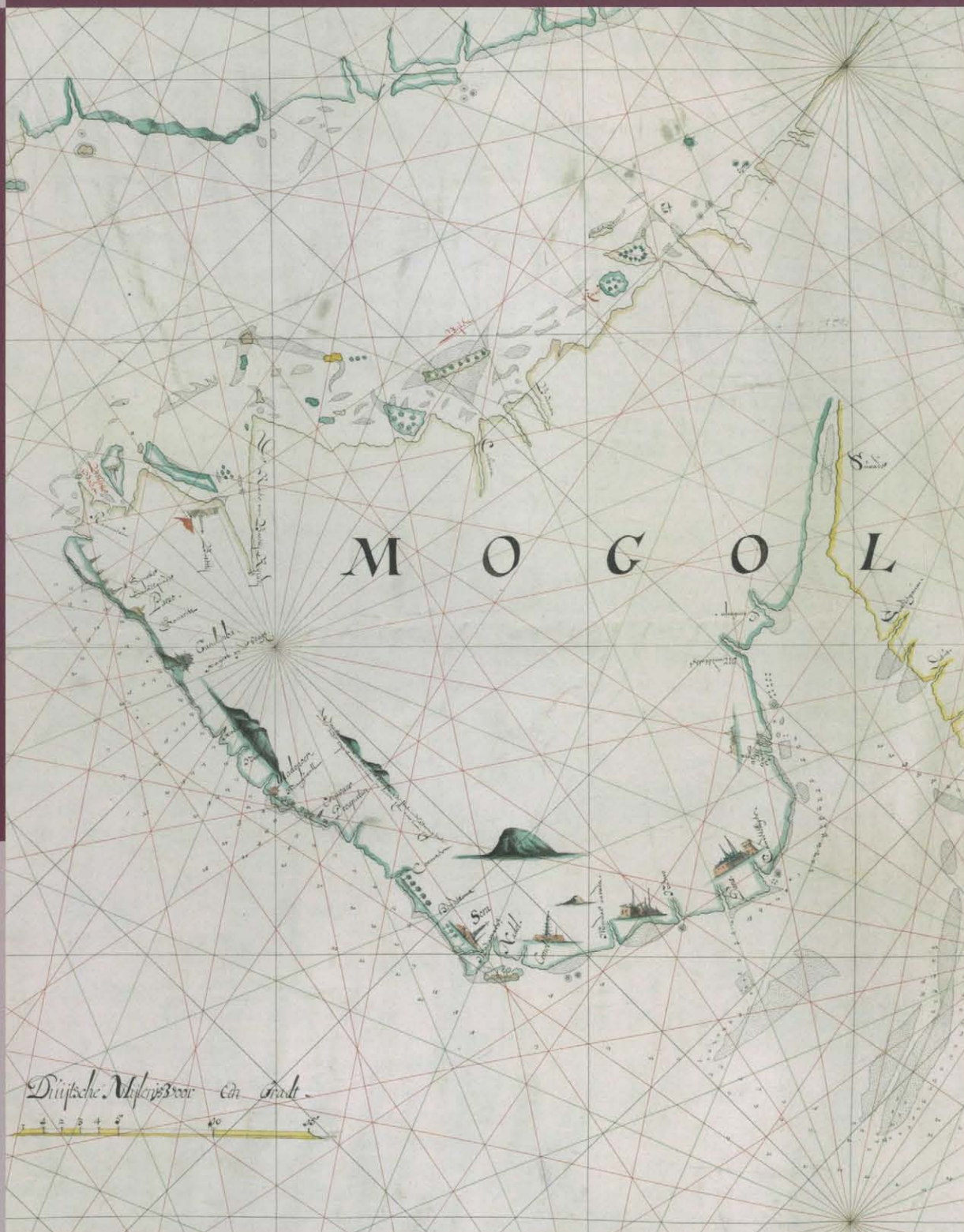

Caert Thresoor

Nederlandse thematische
kaarten op internet

Kaarten van Hanzesteden
in Von Werdenhagens
boek

Latijnse teksten op
kaarten.

26
2007 - 2

Tijdschrift voor de Geschiedenis van de Cartografie

Inhoud

- Marco van Egmond en Ferjan Ormeling
- 29 'Gronden der voorwereld, uit de tijden der mammouthen':
Nederlandse thematische kaarten op internet
- Joost Augusteijn
- 39 Kaarten van Hanzesteden in een boek van J.A. von
Werdenhagen uit 1641
- Peter van der Krogt
- 43 Latijnse teksten op oude kaarten. Eenvoudige Latijnse
grammatica en cartografische woordenlijst
- 54 @ la Carte
- 55 Varia Cartographica
- 57 Besprekingen
- 62 Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Afbeelding omslag:

Noordwestkust van India. Detail anonieme VOC-kaart
op perkament ca. 1670. Corpus Christi collectie,
Maritiem Museum Rotterdam, invnr. K4073.

Een uitgave van de Barent Langenesstichting

Redactie

Dr. Patricia Alkhoven, dr. Henk Deys, Capt. Hans Kok,
drs. Sjoerd de Meer, Ron Guleij, drs. Elger Heere,
ing. Henk Schipper, drs. Martijn Storms.
Correctie summaries: Francis Herbert (Londen).

Internet

<http://www.maphist.nl/ct> (inhoud en samenvattingen vanaf 1982,
aanwijzingen voor auteurs).

Secretariaat

H. Schipper, Faculteit Geowetenschappen, Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht;
e-mail: redactie-ct@maphist.nl

Barent Langenesstichting

Secr.: J.D.A. Kok, Poelwaai 15, 2162 HA Lisse
ABN Amro te Lisse - rek.nr.: 53.33.43.798

Abonnementen en administratie:

Abonnementen (alleen per hele jaargang van vier nummers) € 23,00;
België € 27,00; buitenland € 35,00. Losse nummers € 8,00.

Betaling EU-landen middels bankoverschrijving.

Overige landen d.m.v. Visa of Mastercard.

Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen van losse
nummers aan: *Caert-Thresoor*, Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn,
telefoon 0172-444667, fax 0172-440209, e-mail: info@drukkerij-vis.nl
Postbank 5253901, IBAN: NL02PSTB 0005253901, SWIFT/BIC: PSTBNL21

ISSN 0167-4994

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na
schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven

Op aanvraag.

De uitgave van dit nummer is mede mogelijk gemaakt door een subsidie
van de Stichting Historische Cartografie van de Nederlanden.

De redactie dankt
de onderstaande

Vrienden
van

M. Ostermann, Monnickendam

G. van Loon, Antwerpen

H. Kok, Lisse

A. de Zeeuw, Zutphen

D. de Pagter, Telluride, USA

P. van der Krogt, Delft

Bubb Kuyper Auctions, Haarlem
www.bubbkuyper.com

Brepols Publishers, Turnhout
www.brepols.net

Boekhandel de Bengel, Dordrecht
www.debengel.net

Leen Helmink, Amersfoort
www.helmink.com

Restauratie-Atelier Helmond bv

**Restauratie en conservering van papier,
leer en perkament**

- Boeken, in leer en perkament
- Charters en zegels
- Prenten en tekeningen
- Kaarten en affiches
- Massaconservering
- Inbinden van rapporten en tijdschriften

Ondersteuning bij calamiteiten

- Brand- en waterschade
- Schimmelbestrijding
- Uw rechtstreekse partner voor gammastraling

24 uur bereikbaar op: +31 (0)6 - 53 65 00 07

Tijdens kantooruren: +31 (0)492 - 55 39 90

**Uw waardevolle documenten gaan
bij ons door vakkundige handen.**

Panovenweg 40, 5708 HR Helmond (NL)

Tel.: +31 (0)492 - 55 39 90

Fax: +31 (0)492 - 55 24 42

E-mail: info@restauratie-atelierhelmond.nl
internet: www.restauratie-atelierhelmond.nl

Tegenwoordig lijkt het erop alsof de hele aarde ontdekt is en er geen 'witte plekken' meer zijn. Niets is minder waar: wellicht weet men waar de verschillende geografische objecten zijn, maar veel van hun eigenschappen zijn nog onbekend. Dit soort 'attribuut-informatie' wordt weergegeven in thematische kaarten. De ontwikkeling van de thematische cartografie laat dan ook mijlpalen zien in de uitbreiding van de kennis van de aarde. De onlangs door de Universiteitsbibliotheek Utrecht gelanceerde website *100 Thematische kaarten* toont die ontwikkeling voor Nederland: wanneer begon men hier met de kartering van de bodem, van de derde dimensie, van de samenstelling van de ondergrond, van meteorologische waarnemingen, enzovoort? Op welke wijze zijn deze kaarten inhoudelijk vervaardigd, zodat ze geïnterpreteerd kunnen worden?

Volgens het *Kartografisch woordenboek* uit 1991 gaat het bij thematische kaarten om kaarten, waarin de verspreiding, aard en/of kwantiteit van bepaalde (groepen van) verschijnselen of thema's op een topografische ondergrond zijn weergegeven.¹ In het meest toonaangevende werk op het gebied van de geschiedenis van de thematische cartografie – *Early thematic mapping in the history of cartography* – definieert Arthur H. Robinson de thematische kaart als volgt: 'In tegenstelling tot de gewone kaart concentreert de thema-

Dr. M. van Egmond is conservator van de Kaartenverzameling van de Faculteit Geowetenschappen (Universiteitsbibliotheek Utrecht) en lid van de onderzoeksgroep Explokaart (Faculteit Geowetenschappen, Universiteit Utrecht).

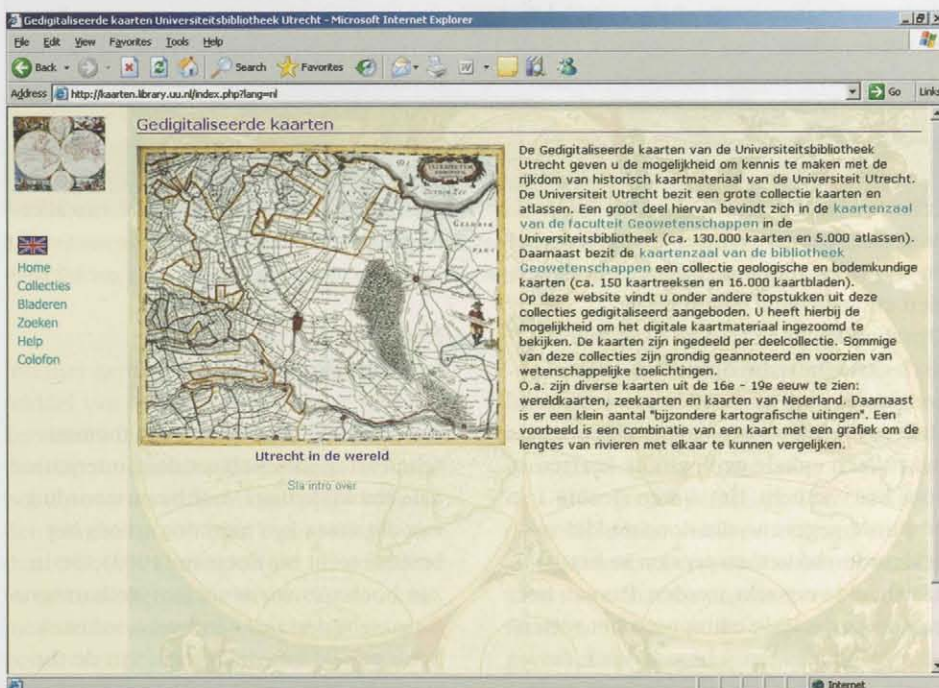

Prof. dr. F.J. Ormeling is hoogleraar cartografie aan de Universiteit van Utrecht en lid van de onderzoeksgroep Explokaart (Faculteit Geowetenschappen).

Marco van Egmond en Ferjan Ormeling

'Gronden der voorwereld, uit de tijden der mammouthen': Nederlandse thematische kaarten op internet

1. Thuispagina van de website *Gedigitaliseerde kaarten* van de Universiteitsbibliotheek Utrecht.

tische kaart zich op de geografische spreiding van een enkel verschijnsel of van ten hoogste een zeer beperkt aantal verschijnselen. In plaats van de weergave van relatieve locaties van een scala aan onderwerpen als belangrijkste functie, belicht de zuiver thematische kaart de verschillen van plaats tot plaats van een bepaald kenmerk. Dit kenmerk is dan het thema van de kaart'.²

Thematische kaarten zijn met andere woorden wetenschappelijke producten. Het zijn immers niet de kenmerken van de direct waarneembare realiteit die afgebeeld worden, maar de opvattingen over die realiteit. Thematische kaarten zijn gebaseerd op systematisch geordende waarnemingen.³ Daarmee zijn ze een afspiegeling van de menselijke nieuwsgierigheid naar de aard van een grote verscheidenheid van geografische verschijnselen en hun onderlinge verbanden.⁴

Honderd van dergelijke thematische kaarten zijn nu door de Universiteitsbibliotheek Utrecht gedigitaliseerd en op internet gezet (<http://kaarten.library.uu.nl>, zie afbeelding 1). Dit artikel vestigt de aandacht op deze website en probeert de kaarten in een internationaal en nationaal perspectief te plaatsen. Het behandelt achtereenvolgens op bondige wijze de geschiedenis van de thematische cartografie in het algemeen, de positie van de Nederlandse thematische cartografie in die historische ontwikkeling en – tenslotte – de reeks gedigitaliseerde kaarten, zoals die op internet zijn te bewonderen.

Thematische cartografie in historisch perspectief

Thematische kaarten hebben een betrekkelijk korte historie. Wallis & Robinson

(1987) dateren de oorsprong van dit soort kaarten aan het einde van de 17de eeuw.⁵ Vóór die tijd werden op sporadische wijze thematische kaarten geproduceerd, waaronder enkele Nederlandse (zoals verderop in dit artikel ook duidelijk wordt). Met de kaarten van de golfstromen in de oceanen door Athanasius Kircher (*Mundus subterraneus*, 1665) en Eberhard Werner Happel (*Mundus mirabilis*, 1687)⁶ en de kaarten van de passaatwinden (1686)⁷ en van de magnetische variatie in de Atlantische Oceaan (1701)⁸ door Edmond Halley markeren Wallis & Robinson het ontstaan van de thematische cartografie. Deze cartografie stond ten dienste van de zeevaart. Met name Halley's kaarten bleken als wetenschappelijke documenten van grote invloed te zijn. Zowel de windkaart (een bewegingskaart) als de kaart van de magnetische variatie (een zogeheten isogonenkaart) werden vrijwel direct beroemd en zijn lange tijd in gebruik geweest, herzien en veelvuldig gekopieerd.

Opvallend genoeg trad na deze thematisch-cartografische opwelling enige discontinuïteit op. In de 18de eeuw kregen Halley's ideeën amper navolging en kwamen alleen enkele geologische kaarten voor het voetlicht. Het waren slechts nominale gegevens, die door middel van gekleurde vlakken en arealen in het kaartbeeld verwerkt werden. Pas aan het begin van de 19de eeuw, toen het wetenschappelijk geografisch onderzoek de eerste resultaten van het veldwerk publiceerde, begon de thematische cartografie te floreren. Ontwikkelingen in de natuurwetenschappen en de statistiek, de opkomst van de volkstellingen, de industriële revolutie en het uitbreken van epidemieën noopten tot het thematisch karteren van deze complexe verschijnselen. Men wilde kennis vergaren over de aard en de waarde van een bepaald verschijnsel over het *bele* staatsoppervlak. Ook de ontwikkeling van de steendruk als goedkoper en sneller alternatief voor de kopergravure droeg bij aan de populariteit van de thematische kaart. Zo gebeurde het, dat de thematische kaart halverwege de 19de eeuw gemeengoed was geworden. Internationale hoogtepunten uit die tijd zijn onder meer Carl Ritters eerste thematische 'atlas' *Sechs Karten von Europa* (1806), Alexander von Humboldts introductie van de isotherm (1817)⁹ en vooral de publicatie van verschillende delen van Heinrich Berghaus' *Phyikalischer Atlas* tussen 1838 en 1848. Noemenswaardig zijn tevens de kaarten

van sociologische verschijnselen uit de eerste helft van de 19de eeuw, waarvan de Fransen Charles Dupin, Andre-Michel Guerry en Charles Joseph Minard, de Belg Adolphe Quetelet, de Deen Nils Frederik Ravn en de Duitser August Petermann de voornaamste auteurs zijn.¹⁰ Rond 1860 waren alle technieken die tegenwoordig nog voor het – analoog of digitaal – vervaardigen van thematische kaarten gebruikt worden reeds bekend: dataverzameling, systematische ordening van de data, grafische vormgeving als communicatiemiddel. Tal van internationale statistische congressen in de periode 1853-1876 droegen aan het bereiken van een technisch hoogstaand niveau bij. Ondanks de tamelijk korte geschiedenis van de thematische cartografie, bereikte de discipline dus al snel een volwassen status. In de 20ste eeuw culmineerde dit in de opkomst van allerlei nationale atlassen.

Nederlandse thematische cartografie

Hoe verhiel de Nederlandse thematische cartografie zich tot deze internationale ontwikkeling? Voor beantwoording van die vraag kan men nog steeds het beste terecht bij Koeman (1983), die in zijn boek *Geschiedenis van de kartografie van Nederland* een heel hoofdstuk heeft gewijd aan de historie van de thematische cartografie in de Lage Landen.¹¹ Volgens Koeman stond, dankzij Minards toegepaste methoden van grafische weergave vanaf circa 1860, de Nederlandse thematisch-cartograaf een compleet arsenaal aan visualisatiemiddelen ter beschikking. Van isolijnen tot stippenkaarten en van choropleten tot staafdiagrammen. Koeman meent dat de Nederlandse kaartmakers echter niet van Minards methoden op de hoogte waren, maar bekent tegelijkertijd dat dit verwijt niet alleen Nederland treft. Hier kwam de thematische cartografie pas een eeuw later tot daadwerkelijke bloei. Niettemin richtten rond 1850 twee 'geniale' cartografen in Nederland pioniersarbeid: Winand Carel Hugo Staring (1808-1877) en Gregorius Mees (1802-1883). 'Hun gebruik van kaarten en hun methoden van weergave voldeden aan eisen die we tegenwoordig gewend zijn te stellen. Tegen alle verwachtingen in is de lijn van ontwikkeling niet doorgetrokken. Pas na 1950 is in Nederland de thematische cartografie weer op een hoog niveau geko-

men', aldus Koeman.¹² De website *100 thematische kaarten* toont desondanks een flink aantal voorbeelden uit de periode 1850-1950, onder andere afkomstig uit het *Tijdschrift van het Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap*. Hieruit blijkt dat het met de kwaliteit van de thematische kaarten in dit tijdvak nog niet zo slecht gesteld was.

Natuurlijk kent ook de Nederlandse thematische cartografie een zekere voorgeschiedenis. Deze voorgeschiedenis gaat terug tot in de 16de eeuw. Koeman noemt in dit verband de 'pseudo-wetenschappelijke' historische geografie van Philippus Cluverius en Menso Alting (waarvan een kaart op de website is opgenomen), die leidde tot enkele historische kaarten. Tot navolging van deze kaarten kwam het echter niet en er ging dan ook geen nadere invloed op de ontwikkeling van de thematische cartografie van uit.¹³ Een stimulerende werking ging wel uit van de kaarten met betrekking tot de waterhuishouding. Te denken valt aan polder- en rivierkaarten, die tot de oudste thematische kaarten van Nederland gerekend kunnen worden. Ten behoeve van deze categorie kaarten zijn zelfs karteringstechnieken voor het eerst in Nederland toegepast. Zo komt op de – eveneens gedigitaliseerde – kaart van het Spaarne door Pieter Bruinsz. (1584) een dieptelijn voor: de eerste toepassing van de isolijn ter wereld.

Naast waterstaatkundige kaarten zijn er in die vroegste fase de incidenteel voorkomende grondgebruikskaarten, waarin onder meer onderscheid wordt gemaakt tussen weiland, bouwland, boomgaard, hennep, tabak en dergelijke. Dit type vertegenwoordigt een niet-bewust toegepaste vorm van thematische cartografie. De bewuste toepassing ontstaat pas in de 19de eeuw, wanneer de statistiek in Europa wetenschappelijk benaderd gaat worden. Dat kan men zien in de collectie Ackersdijck, een verzameling van oudste gedrukte Nederlandse thematische kaarten, die de eerste hoogleraar in de Algemene en Nederlandse Statistiek, Jan Ackersdijck (1790-1861), aan de Universiteitsbibliotheek Utrecht heeft nagelaten. Van deze verzameling is dankbaar gebruikgemaakt bij de selectie van het te digitaliseren kaartmateriaal voor de nieuwe website.

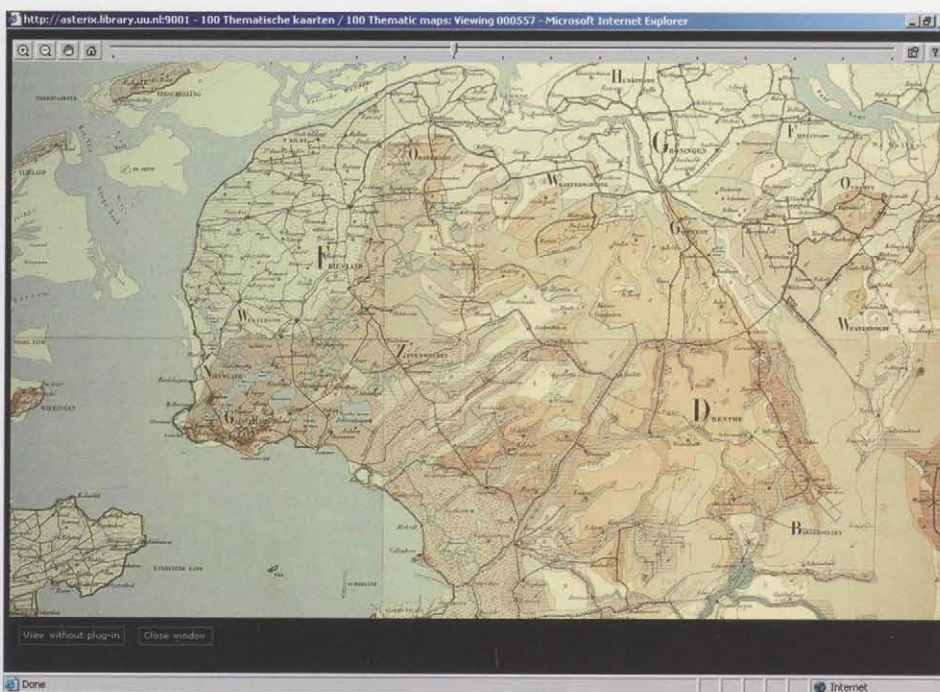
Met de opkomst van de statistiek in Nederland kwamen steeds meer administratieve gegevens boven water, waarmee in toenemende mate thematische kaarten vervaardigd werden. In 1827 kwam in

Brussel de eerste Nederlandse choro-pleetkaart op de markt en in de jaren 1834-1835 verscheen de geologisch-mineralogische kaart. In de decennia daarop verzamelde men materiaal voor bevolkings-, landbouw-, nijverheid- en handelsstatistiek, dat later vooral door Staring werd benut. Staring's *Geologische kaart van Nederland* en bovenal zijn *Schoolkaart voor de natuurkunde en de volkswijze van Nederland* (1860, zie afbeelding 2) oefenden invloed uit op met name de schoolatlassen, waaronder die van Johan Kuiper, de *Natuur- en staathuishoudkundige atlas van Nederland* (1863). Kuiper was een 'eenling', die Nederland in thematische kaarten uitbeeldde. Datzelfde gold voor J.C.A. Everwijn met zijn *Historisch-economische atlas* (1912). Koeman noemt hem samen met Mees, Staring en Kuiper de 'eenzame vernieuwers in de thematische cartografie van Nederland, want van navolging kan nauwelijks gesproken worden'.¹⁴

Samenvattend is te stellen, dat de Nederlandse thematische cartografie op waterstaatkundig terrein in de 16de en 17de eeuw vernieuwend is geweest. Het opbloei van de lithografie in het 19de eeuwse Europa liet Nederland niet onberoerd. Het leidde tot enkele aantrekkelijke producten, zoals de *Waterstaatskaart 1:50.000* (1864), waarvan echter niet een bepalende invloed buiten de landsgrenzen aanwijsbaar was.

Thematisch-cartografische hoogtepunten op internet

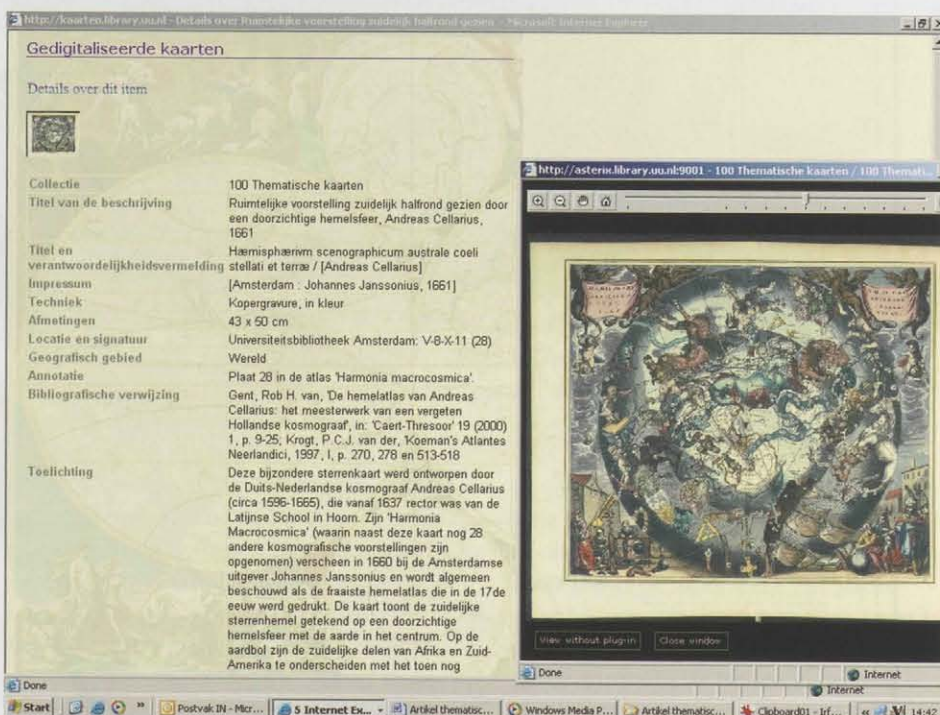
Met de website *100 Thematische kaarten* wordt de ontwikkeling van de thematische cartografie getoond aan de hand van Nederlandse voorbeelden, waarvan er enkele hierboven al de revue zijn gepasseerd. Alle kaarten op de website zijn uitgebreid beschreven (zie afbeelding 3). Bovendien zijn ze voorzien van toelichtingen. Bijzonder is dat de kaarten niet louter uit het bezit van de Universiteitsbibliotheek Utrecht stammen, maar ook afkomstig zijn van instellingen buiten Utrecht. Zo hebben onder meer de Universiteitsbibliotheek van Leiden en van Amsterdam afbeeldingen van kaarten uit hun collecties ter beschikking gesteld. De hoogtepunten uit de geschiedenis van de thematische cartografie in Nederland zijn daarmee optimaal te demonstreren. De kaarten worden als 'full-image' op

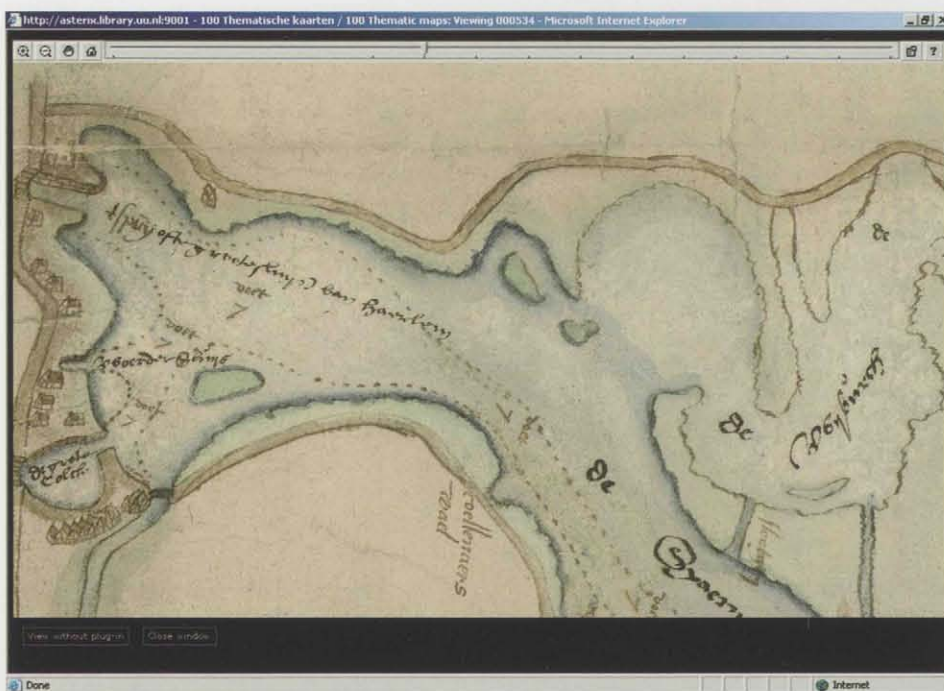
2. Detail van de *Schoolkaart voor de natuurkunde en de volkswijze van Nederland* (1860) door Winand Carel Hugo Staring, zoals weergegeven in de viewer van de website *Gedigitaliseerde kaarten*.

internet gepresenteerd en kunnen door middel van een breed toepasbare gebruikersinterface optimaal bestudeerd worden. Op de digitale afbeeldingen kan met behulp van een eenvoudig te downloaden plug-in tot in detail ingezoomd worden. Ook is het mogelijk om door de collectie te bladeren. Via het zoekmenu kan men verder zoeken op termen, zoals uitgever, titel, plaats en dergelijke. Onderzoekers en andere gebruikers van

meestal oud - kaartmateriaal krijgen hiermee op eenvoudige wijze toegang tot een hoogwaardig en gebruiksvriendelijk cartografisch instrumentarium. Ook wil de Universiteitsbibliotheek Utrecht op deze wijze haar cultureel erfgoed uitdragen. Bijkomend voordeel is dat de veelal kwetsbare kaarten niet langer meer fysiek geraadpleegd hoeven te worden en zoveel mogelijk gevrijwaard blijven van onnodig verval en diefstal.

3. Voorbeeld van een beschrijving van een kaart uit de collectie *100 Thematische kaarten*, in dit geval een kaart uit de hemelatlas *Harmonia macrocosmica* van Andreas Cellarius.

4. Detail van de manuscriptkaart van het Spaarne uit 1584 door de landmeter Pieter Bruinsz., met de eerste weergave van een dieptelij (Leiden, Hoogheemraadschap van Rijnland: O.A. 122, 2533).

De gedigitaliseerde collectie van de 100 belangrijkste thematische kaarten die Nederland betreffen of daar zijn geproduceerd, is bedoeld als studiemateriaal bij colleges (historische) cartografie. Daarnaast zijn er natuurlijk raakvlakken met aardwetenschappen, wetenschapsge-

schiedenis en de ontwikkeling van visualisatietechnieken in het algemeen.

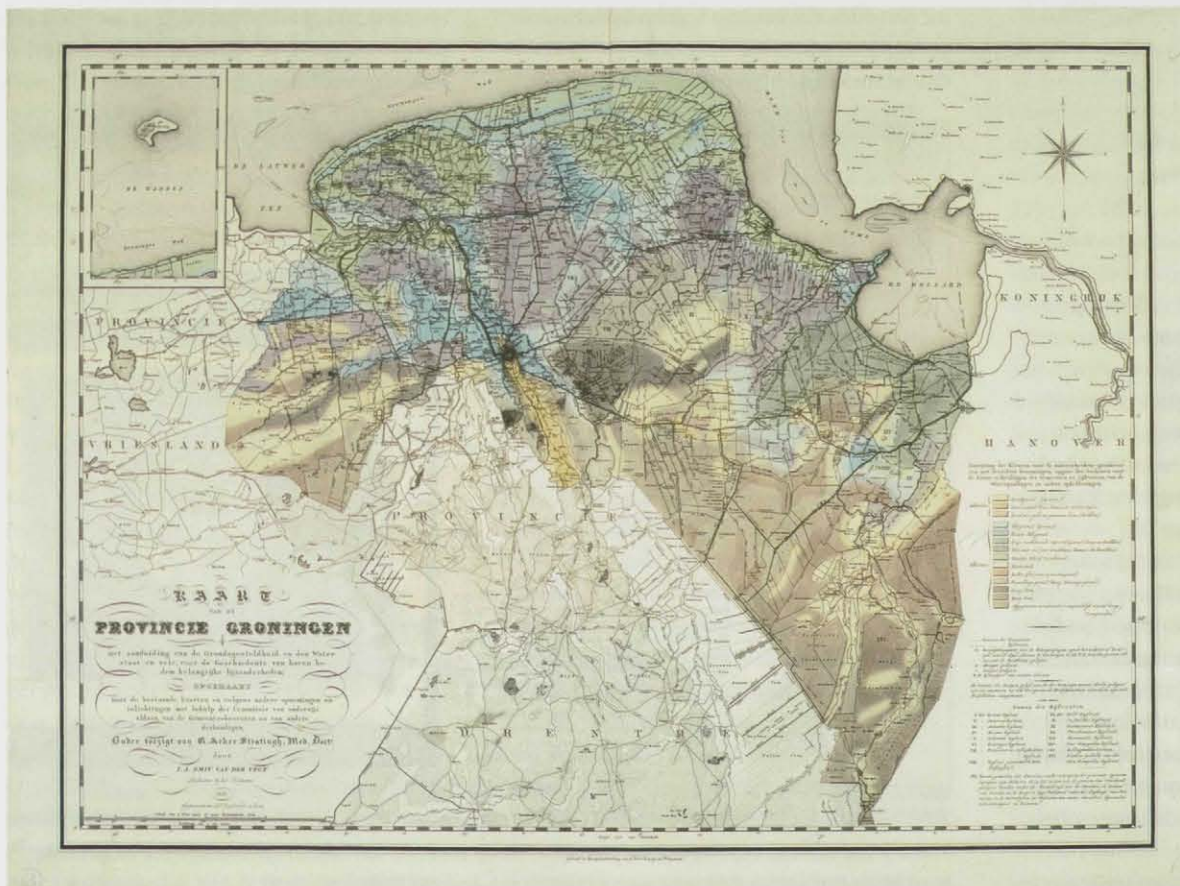
De selectie van de 100 thematische kaarten is gemaakt door medewerkers van het onderzoeksprogramma Explokart (cluster Geo-Informatie) van de Utrechtse Faculteit Geowetenschappen. Als criteri-

um moesten de kaarten vervaardigd zijn in Nederland of zijn koloniën. Verder dienden ze een belangrijke plaats te hebben in de ontwikkeling van de thematische cartografie, ofwel representanten te zijn van bepaalde nieuwe ontwikkelingen.

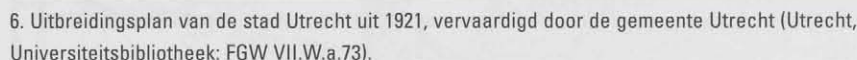
Het voert te ver om elke opgenomen kaart hier te bespreken. Daarvoor wordt verwezen naar de appendix, aan het eind van dit artikel. Ten aanzien van het scala aan thematische kaarten kan een overzichtelijke vierdeling gemaakt worden, die weer onder te verdelen is in subcategorieën:

1. kaarten van de fysieke wereld: fysische kaarten (atmosfeer, wateroppervlak, geologie en bodemkunde, reliëf, vegetatie);
2. kaarten van de mensheid en haar activiteiten: sociaal-economische kaarten (bevolking, culturele aspecten, economie, planologie, gezondheid);
3. kaarten van verkeer en transport: infrastructurele kaarten;
4. kaarten van een reconstructie van een ruimtelijke situatie in het verleden: historische kaarten.

Van elk van deze vier categorieën treft men op de website voorbeelden aan. Volstaan wordt met het kort aanstippen van twee voorbeelden per categorie.

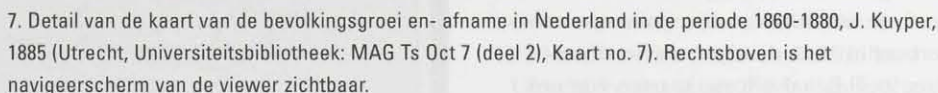
5. Vroege bodemkaart van de provincie Groningen uit 1837 door G. Acker Stratingh (Utrecht, Universiteitsbibliotheek: FGW Ackersdijk 63).

Een belangrijke fysische kaart in de ontwikkeling – ook wereldwijd – van de thematische cartografie is zonder twijfel de manuscriptkaart van het Spaarne uit 1584 door de landmeter Pieter Bruinsz. (zie afbeelding 4).¹⁵ Hij tekende op de kaart een lijn in, die een diepte van bijna twee meter aangaf. Deze dieptelijn, de eerste ooit, begrensde als het ware de vaargeul voor dieper gelegen schepen. Het was daarmee ook meteen de eerste toepassing van de isolijnentechniek. Tegenwoordig worden dagelijks over de hele wereld miljoenen weerkaarten vervaardigd, die van de techniek van de isolijn gebruikmaken.

Een tweede voorbeeld in de categorie fysische kaarten is de vroege bodemkaart van de provincie Groningen uit 1837 door G. Acker Stratingh (zie afbeelding 5).¹⁶ Op deze kaart wordt de verspreiding van de grondsoorten aangegeven. De kleuren zijn met de hand aan de kaart toegevoegd en het bijzondere is dat ze geleidelijk in elkaar overgaan. Dat is ook meer in overeenstemming met de werkelijkheid, dan bij een contour van de ene bodemsoort direct in een andere over te gaan. De gegevens over de grondsoorten werden door Acker Stratingh verzameld aan de hand van een enquête, die hij aan alle schoolmeesters in de provincie stuurde. In de toelichting werd zelfs gesuggereerd hoe men de bodemonsters door ze te proeven kon determineren!

werken, terwijl architect H.P. Berlage als adviseur optrad. Volgens de Woningwet van 1901 moesten gemeenten uitbreidingsplannen vervaardigen. Voor Utrecht kwam dat in 1920 gereed. Het plan bleek in belangrijke mate door nieuwe verkeersmiddelen bepaald: wegen, een vliegveld en industriehavens. Er was een ringweg getekend rond de geplande bebouwing en om doorgaand verkeer door de stad tegen te gaan was er daarbuiten nog een tweede ringweg gepland. De belemmeringen als gevolg van de schootsvelden rond de forten zijn door gradaties van grijs weergegeven. Op die belemmeringen was goed ingespeeld door er allemaal sportterreinen rond te plannen. Het is een echte 'communicatiekaart': de kaart biedt zowel overzicht als detail en loopt daarmee als het ware al vooruit op de inspraakprocedures, die vijftig jaar later in de ruimtelijke ordening zouden worden ingevoerd. Een andere relevante sociaal-economi-

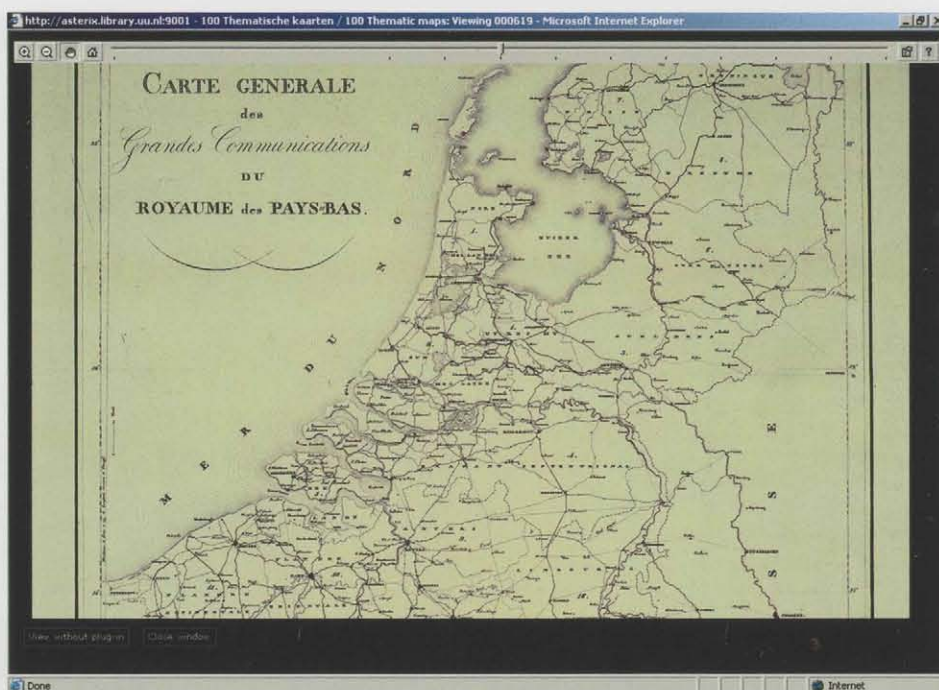
Noemenswaardig in de categorie sociaal-economische kaarten - overigens de meest omvangrijke categorie - is vooral het uitbreidingsplan van de stad Utrecht uit 1921 (zie afbeelding 6).¹⁷ Deze fraaie planologische kaart is vervaardigd door de gemeente Utrecht onder directie van L.N. Holsboer, directeur van Gemeente-

sche kaart is die van de bevolkingsgroei en- afname in Nederland in de periode 1860-1880 (zie afbeelding 7).¹⁸ Deze door J. Kuyper in 1885 gemaakte kaart is voorzover bekend de eerste kaart, waarin het verloop van de Nederlandse bevolking wordt aangegeven. Dat wil zeggen: de toe- of afname op een bepaald moment, vergeleken met een vast punt in

het verleden. Hier is dat de situatie voor 1860, waarmee de getallen voor 1880 worden vergeleken. Uit de legenda kan men aflezen, dat de bevolking niet overal is toegenomen in die twintig jaar: er zijn gemeentes waar de bevolking stationair bleef (en varieerde tussen plus twee procent en min twee procent ten opzichte van 1860), maar ook waar hij tot tien procent of zelfs meer dan tien procent achteruitging. Alleen zijn de betreffende gebieden op de kaart moeilijk te vinden, omdat er nog geen gebruik wordt gemaakt van de regel dat toe- en afname ook door kleurverschillen makkelijk onderscheiden moeten kunnen worden. Volgens eigen zeggen ontleende Kuyper de bewerking en kartering van de bevolkingsgegevens aan het werk van Wagner en Behm. De inzetkaart is interessant, omdat hierop voor het eerst de bevolkingsdichtheid (van 1880) als isolijnenkaart is voorgesteld.

Infrastructurele kaarten

Een relatief kleine categorie in de reeks thematische kaarten is die van de infrastructuurle kaarten. Een treffend voorbeeld levert de kaart van de transportroutes in de Nederlanden uit 1817 (zie afbeelding 8).¹⁹ Dit is het 'Rijkswegenplan' van Koning Willem I, met 'routes royales' en 'routes décrétées à construire' (te construeren wegen). Het is getekend door het corps van de waterstaat. De aan te leggen wegen blijken vooral in het zuiden te liggen en tussen de twee samengevoegde rijken. De grens tussen de beide rijken is niet als provinciale grens aangegeven, maar als staatsgrens. Met name in de wegen in het zuiden is om een vaste afstand een dwarsstreepje ingetekend; een soort kilometrage dus, de eerste die gevonden is. De kaart bevat niet alleen aan te leggen wegen; ook ingetekend is de route van een 'Canal du Nord projecté'. Een tweede infrastructuurle kaart, vervaardigd in 1892 door Hendrik Blink, geeft de intensiteit van het scheepvaartverkeer in Nederland weer (zie afbeelding 9).²⁰ Behalve losse kaarten zijn ook kaarten in boeken en tijdschriften een belangrijke bron voor de studie van de ontwikkeling van de thematische cartografie. Als tijdschriftredacteur en zeer vruchtbaar boekenschrijver heeft Blink ook mede daardoor een grote invloed op de popularisatie van thematische kaarten gehad. Op de hier behandelde kaart wordt met in dikte en signatuur onderscheiden lijnsignaturen het volume van de passerende schepen aangegeven; de

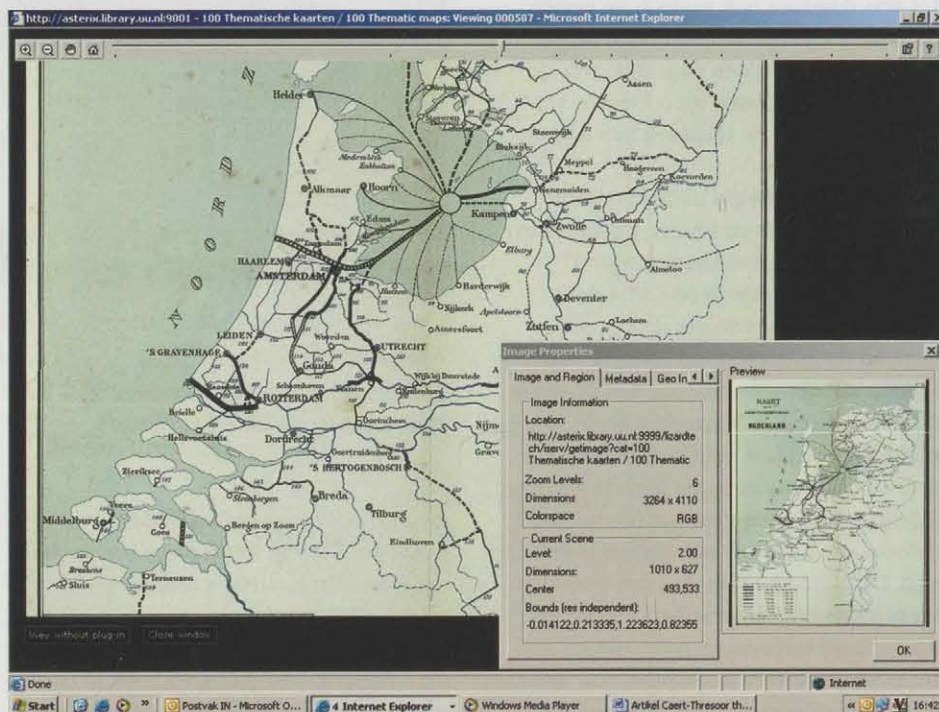
8. Detail van de kaart van de transportroutes in de Nederlanden, 1817 (Utrecht, Universiteitsbibliotheek: FGW Moll 70).

nummers naast de waterwegen verwijzen naar een lijst met hun namen. De weergave in de Zuiderzee is niet helemaal bevredigend; de cirkel geeft aan hoeveel verkeer er van de erop uitkomende waterwegen in de Zuiderzee komt en hoe dat weer op andere waterwegen aansluit; er wordt echter ook ten onrechte een route door gesuggereerd. En de behandeling van de Zeeuwse wateren had dan toch op dezelfde manier moeten

gebeuren als die op de Zuiderzee. Buiten dat is het een goed overzicht van de met betrekking tot de scheepvaartbewegingen belangrijkste waterwegen.

Historische kaarten

Eveneens klein van omvang is tenslotte de categorie historische kaarten. Dit soort thematische kaarten toont verschijnselen of ontwikkelingen in het verleden. De historische kaart van

9. Detail van de kaart van de intensiteit van het scheepvaartverkeer in Nederland, Hendrik Blink, 1892 (Utrecht, Universiteitsbibliotheek: MAG T Oct 1404 (deel 3), No. XI).

Nederland uit circa 1785 van Arend Fokke Simonsz. is daar een voorbeeld van (zie afbeelding 10).²¹ De titel spreekt voor zich: *Oud Nederland zo als het zelfde door de Batavieren, Marezaaten, Sturien, Frisiabonen, Kauchen, Chamaven, Bructeran, Menapien, Uzipteeten en andere volkeren oudtyds bewoond wierd, naar de plaatsing der beste schryveren*. De kaart is een reconstructie van het Nederlandse grondge-

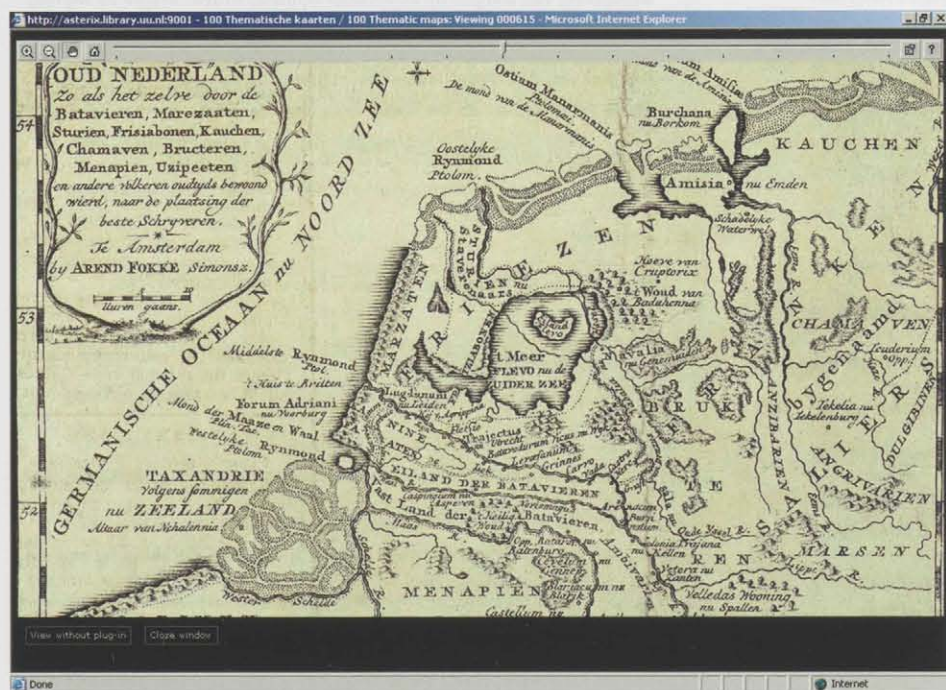
bied in de Romeinse tijd op basis van gegevens van Romeinse auteurs. Een laatste type historische kaart is een blad van de kaart van Holland, Zeeland en West-Friesland in 1300 uit de *Geschiedkundige atlas van Nederland* door Anton Albert Beekman (1854-1947) (zie afbeelding 11).²² Als geen ander heeft ook Beekman zich beziggehouden met de gedetailleerde reconstructie van West-Nederland in de Middeleeuwen, op

basis van oude kaarten en andere bronnen. Van 1909 tot 1938 (publicatie begon pas in 1913) was hij zowel de redacteur en de cartograaf van alle 185 kaartbladen van de *Geschiedkundige Atlas van Nederland*, waaraan een heel team van geleerden – onder wie de historicus P.J. Blok – meewerkte. De reconstructie, die hier wordt afgebeeld, is die van Holland, Zeeland en West-Friesland in 1300, met een globale grondsoortenindeling (pas door de uitgifte van de *Bodemkaart 1:50.000* na 1960 zouden de resultaten van deze reconstructies in detail worden bijgesteld) en een overzicht van de op dat moment in bronnen genoemde steden, dorpen en dijken. Dit kaartfragment laat de Groote Waard zien, een gebied dat tijdens de Allerheiligenvloed van 1421 overstroomde en waarvan alleen het Eiland van Dordrecht behouden bleef. Dankzij de bronnenstudie der historici is de kaart goed gedocumenteerd. Het is als zodanig een voorbeeld van nauwgezette reconstructie, in tegenstelling tot de meer globale vroegere pogingen.

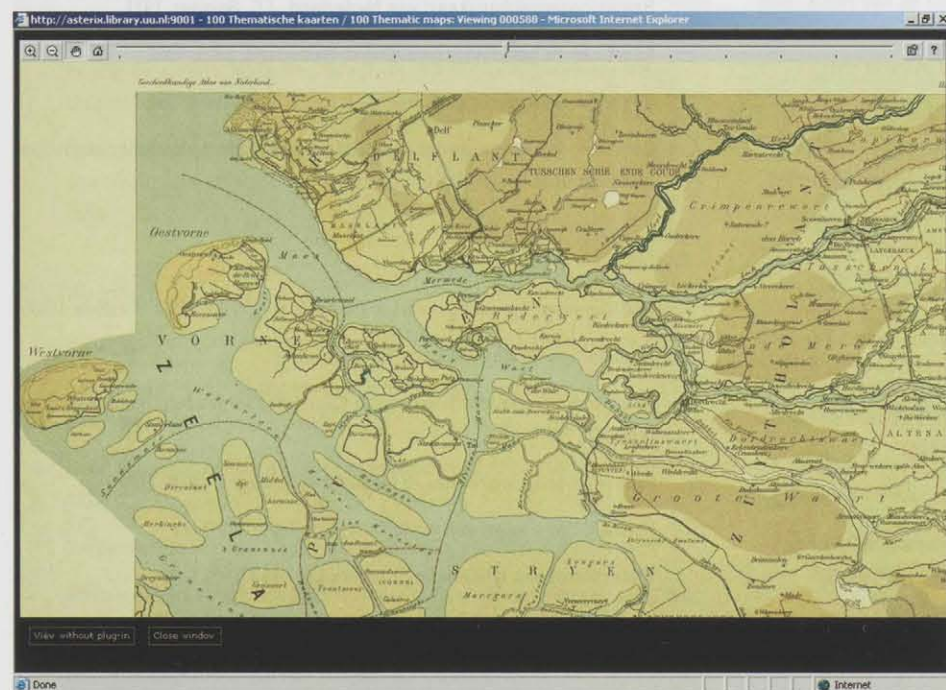
Epiloog

De lijst van honderd geselecteerde thematische kaarten is een 'flexibele' lijst: nieuwe ontdekkingen en interpretaties kunnen boven water komen en tot andere inzichten leiden. In die zin nodigt de selectie uit tot discussie en kan men zich er eventueel tegen afzetten. Ook wat dat betreft heeft de website – waarvan de hoofdpagina's inmiddels ook in het Engels beschikbaar zijn – een belangrijke functie bij het onderwijs en onderzoek.

Behalve de collectie thematische kaarten zijn op de website van gedigitaliseerde kaarten van de Universiteitsbibliotheek Utrecht drie andere collecties te bekijken. Zo is er een overzicht van zeventig oude topstukken uit de collectie van de Kaartenverzameling van de Faculteit Geowetenschappen en een collectie van 130 kaarten van de provincies Holland en Utrecht. Verder staan 250 bodemkaarten van België uit de collectie van de Bibliotheek Geowetenschappen op internet. Voor het digitaliseringsproject heeft de Universiteitsbibliotheek Utrecht een speciale productielijn ontwikkeld voor de opslag en ontsluiting van gedigitaliseerd kaartmateriaal. In de toekomst wordt de website van gedigitaliseerde kaarten van de Universiteitsbibliotheek Utrecht dan ook verder uitgebreid met nieuwe collecties.

10. Historische kaart van Nederland uit circa 1785 door Arend Fokke Simonsz. (Utrecht, Universiteitsbibliotheek, FGW Ackersdijk 41).

11. Detail van een blad van de historische kaart van Holland, Zeeland en West-Friesland in 1300 uit de *Geschiedkundige atlas van Nederland* uit de periode 1913-1938 door Anton Albert Beekman (Utrecht, Universiteitsbibliotheek; FGW VII.B.a.15 (DI. I., Kaart 5)).

Appendix

Lijst van gedigitaliseerde thematische kaarten, onderverdeeld naar type en thema

I. Fysische kaarten

A. Atmosfeer

Ruimtelijke voorstelling zuidelijk halfmond gezien door een doorzichtige hemelsfeer, Andreas Cellarius, 1661

Eclipskaart van Europa, Petrus Schenk jr., 1715

Weerkaart van Nederland, H. Tonkes, 1892

Twaalf temperatuurkaarten in de *Klimaatatlas van Nederland*, KNMI, 1972

B. Wateroppervlak

Het Spaarne, Pieter Bruinsz., 1584

De Maas voor Rotterdam, Pieter Ancelin, 1697

De Boven-Merwede, Nicolaas Cruquius, 1730

Een blad van de kaart van de Maasmonding, Melchior Bolstra, 1739

Kaart van de uitbreiding van het Haarlemmermeer, Melchior Bolstra, ca. 1740

Kaart van de meandering van de Waal bij Herwen, Melchior Bolstra, 1763

Het Marsdiep, J.C. Rijk, 1816

Kaart van het Riviereengebied met de dijkdoorbraken sinds de 15de eeuw, Doenardus Jacobus Glimmerveen, ca. 1845

Twee bladen van de *Rivierkaart van Nederland*, Ministerie van Binnenlandse Zaken en Ministerie van Oorlog, 1846 en 1860

Een blad van de *Waterstaatskaart van Nederland*, Topografische Inrichting, 1865-1891

Een blad van de *Rivierenkaart van Nederland*, Rijkswaterstaat, 1960

C. Geologie en bodemkunde

Drie bladen van een polythematische kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, Jean Baptiste de Bouge, 1823

Twee bladen van de *Choro-mineralogische en algemeene hydrographische kaart van een gedeelte der zuidelijke provincien van het Koninkrijk der Nederlanden*, J.E. van Gorkum, 1833

Bodemkaart van de provincie Groningen, G. Acker Stratingh, 1837

Geologische kaart van Nederland, Winand Carel Hugo Staring, 1844

Twee bodemkundige kaarten van Nederland uit *De bodem van Nederland*, Winand Carel Hugo Staring, 1856/60

Geologische en agronomische kaart van Winschoten, Statistieke commissie voor de zaken van den landbouw te Winschoten, 1861

Bodemkaart van de provincie Utrecht, J. Kuyper, 1874

Vier thematische kaarten uit *Nederlanden m.b.t. geologie [...]*, P.H. Witkamp, 1881

Twee bladen van de *Geologische kaart van Nederland*, Winand Carel Hugo Staring, 1889

Een blad van de *Geomorfologische kaart van Nederland*, Stichting voor Bodemkartering en Rijks Geologische Dienst, 1979

Twee bladen van de *Geologische kaart van Nederland*, Rijks Geologische Dienst, 1987

Twee bladen van de *Bodemkaart van Nederland*, Stichting voor Bodemkartering, 1987 en 1994

D. Reliëf

Belegering van Bergen op Zoom door Spinola, Bruyer Melée de Mares, 1622

Hoogtekaart van Nederland uit de *Schoolatlas van de geheele aarde*, Anton Albert Beekman en Roelof Schuiling, ca. 1893

Hoogtekaart gemeente Utrecht, A. van der Zweep, 1931

E. Vegetatie

Kaart van de spreiding der bossen in Nederland, H. Blink, 1892

II. Sociaal-economische kaarten

A. Bevolking

Bevolkingsdichtheidkaart uit de *Natuur- en staatshuishoudkundige atlas van Nederland*, J. Kuyper, 1863

Zestien bevolkingsstatistiekkaarten van Nederland, Vereeniging voor de Statistiek in Nederland, 1873

Kaart van de bevolkingsgroei en- afname in Nederland 1860-1880, J. Kuyper, 1885

Kaart van de bevolkingsdichtheid in Nederland, J. Kuyper, 1892

Kaart van de bevolkingsdichtheid in Nederland, J. Kuyper, 1898

Bevolkingsspreidingskaart van Nederland, J.C. Ramaer, 1921

Kaart van de bevolkingsspreiding in Nederland, CBS, 1962

Kaart van de bevolkingsdichtheid in Nederland, CBS, 1962

Bevolkingsstatistiekkaarten van Nederland, Stichting Wetenschappelijke Atlas van Nederland, 1984

B. Culturele aspecten

Godsdienstverspreidingskaart in de *Atlas minor*, Jodocus Hondius, 1607

Taalkaart van Europa, J.C. de Roeder, 1786

Kaart van het analfabetisme in het Koninkrijk der Nederlanden, Adolphe Quetelet, 1827

Kaart van schedelgroottes in Nederland, A. Sasse, 1878

Parlementaire kaart van Nederland, L. Rijnink, 1891

Dialectkaart van Nederland, J. te Winkel, 1898

Kaart van dialectvormen voor het woord 'kikvors' uit de *Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland*, Toniëtte van Beusekom, 1939

Kaarten van het post-, telex- en telefoonverkeer in Nederland, Stichting Wetenschappelijke Atlas van Nederland, 1970

C. Economie

Kaart van percelen onder Vleuten uit het kaartboek van het Kapittel van St. Jan, 1599

Kerkelijk-administratieve kaart van Nederland, Willem Albert Bachiene, 1768

Economische kaart van Europa, August Friedrich Wilhelm Crome, 1782

Kaart van de spreiding van agrarische en industriële producten in Europa, Cornelis van Baarsel, ca. 1800

Vier bladen van een politiek-administratieve kaart van de Nederlanden, Eugénie Delarue, ca. 1800

Een blad van een administratieve kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, Jean Baptiste de Bouge, ca. 1820

Kadastrale verzamelkaart van Hoogland, Kadaster, ca. 1850

Kadastrale sectiekaart van Koelhorst (gemeente Hoogland), Kadaster, ca. 1850

Choropleten van Nederland in *Petermanns Geographische Mitteilungen*, Johan Kuiper, 1857

Polythematische kaart van Nederland, Winand Carel Hugo Staring, 1860

Landbouwkaart van Nederland, Winand Carel Hugo Staring, 1869

Twee kaarten van de verspreiding van de scheepsbouw uit de *Historisch-economische atlas*, J.C.A. Everwijn, 1912

Kaart van de verspreiding van de bloembollencultuur in West-Nederland, Hendrik Blink, 1912

Kaart van de metaalnijverheid in Nederland uit de *Bedrijfstelling 31 december 1930*, CBS, 1930

Kaart van de verspreiding van gerst uit de *Landbouwatlas*, Economisch-Statistisch Bureau, 1939

Kaart van de verspreiding van groente in de volle grond uit de *Tuinbouwatlas van Nederland*, Tuinbouwvoorlichtingsdienst, ca. 1940

Puzzelkaart van Nederland (*Cartophoot*), aantonende de werkgelegenheid in de agrarische sector, Geografisch Instituut Rijksuniversiteit Utrecht, ca. 1955

Kaarten van de verspreiding van gewassen en vee uit de *Landbouwatlas van Nederland*, Ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening, 1959

D. Planologie

Bijkaart bij de stadsplattegrond van Utrecht, Jacob van Deventer, 1569/70

Polderkaarten van Noord-Holland in de *Atlas novus*, Johannes Janssonius en Henricus Hondius, 1638

Kaart ter bepaling van de grenzen in Limburg, Jan Egbert van Gorkum, 1834

Verkavelingsplan voor het Haarlemmermeer, ca. 1855

Militaire kaart van de stad Utrecht met gedeelten van Bunnik en De Bilt, ca. 1875

Uitbreidingsplan van Utrecht, Gemeente Utrecht, 1921

Een blad van de *Kaart van distributieve voorzieningen in kleine kernen in Nederland*, Bureau voor Ruimtelijke Ordening Van Heesewijk B.V., 1981

Hondenkaart van Nieuwegein, Gemeente Nieuwegein, 1985

E. Gezondheid

Cholerakaart van Amsterdam, J. Texeira de Mattos, 1866

Een blad uit de *Sterfte-atlas van Nederland*, P.H. Witkamp, 1879

Kaart van de roodvonkepidemie in de stad Utrecht, J.L. Hoorweg, 1888

Kaart van de sterfgevallen aan tuberculose in Nederland in de jaren 1901-1980, M. van Ravenstijn, ca. 1909

III. Infrastructurele kaarten

Kaart van de transportroutes in de Nederlanden, 1817

Postkaart van het Koninkrijk der Nederlanden, Édouard Hocquart, 1829

Spoorwegkaart van Nederland, L.J. Tordoir, 1846

Etappekaart van Nederland, Topographisch Bureau, 1848

Postkaart van Nederland, Salomo Gille Heringa, 1856

Kaart van de waterwegen in Nederland, F. de Bas en J. Kuiper, 1880

Kaart van rivieren en kanalen in Nederland, Topografische Inrichting, 1884

Kaart van de intensiteit van het scheepvaartverkeer in Nederland, Hendrik Blink, 1892

Kaart van het wereldverkeer in de *Bosatlas*, J.F. Niermeyer, 1912

Kaart van het *Rijkswegenplan 1932*, Ministerie van Verkeer en Waterstaat, 1932

Kaart van de relatieve bereikbaarheid in Nederland, J.J. Stieltjes, 1933

Kaarten van het luchtverkeer in Nederland 1920-1932, J.M. Kan, 1933

Kaart van de strippenkaartzones in Nederland, KNVTO, 1987

IV. Historische kaarten

Historische kaart van de Nederlanden, Pieter van den Keere, 1617

Historische kaart van Nederland uit de historische atlas van Menso Alting, 1697

Historische kaart van Nederland, Arend Fokke Simonsz., ca. 1785

Historische kaart van Zeeland, ca. 1790

Kaart van de buskruitrampe in Leiden, P. van Campen, 1807

Historische kaart van Nederland, Evert Maaskamp, 1830

Wereldkaart met de Nederlandse koloniën uit de *Historische atlas van Nederland*, G. Mees, 1865

Een blad van de historische kaart van Holland, Zeeland en West-Friesland in 1300 uit de *Geschiedkundige atlas van Nederland*, Anton Albert Beekman, 1913-1938

Kaart van de Nederlandse oorlogen en koloniën in de *Groote historische schoolatlas* van H. Hettema jr., 1931

Literatuur

- Bos [et al.] (1991), *Kartografisch woordenboek / samengesteld door E.S. Bos, P.W. Geudeke, F.J. Ormeling, A.H. Sijmons en G.F. Willems* (Werkgroep Kartografische Terminologie). – [Amersfoort] : Nederlandse Vereniging voor Kartografie, 1991. – 155 blz.
- Koeman (1983), *Geschiedenis van de kartografie van Nederland : zes eeuwen land- en zeekaarten en stadsplattegronden / C. Koeman*. – Alphen aan den Rijn : Canaletto, 1983. – 302 blz. – 2de druk 1985. – Met name hoofdstuk 16.
- Robinson (1982), *Early thematic mapping in the history of cartography / Arthur H. Robinson*. – Chicago ; London : The University of Chicago Press, 1982. – xiv, 266 blz.
- Smits (2003), *Petermann's maps : carto-bibliography of the maps in Petermann's Geographische Mitteilungen 1855-1945 / Jan Smits ; ed. by Günter Schilder, Peter van der Krogt, Paula van Gestel-van het Schip, Marco van Egmond ; ed. assistance [by] Ferjan Ormeling, Peter Meurer, Paul van den Brink*. – 't Goy-Houten : HES & De Graaf Publishers bv, 2003. – (Utrecht Studies in the History of Cartography ; 3). – 584 blz.
- Wallis (1989), 19de-eeuwse thematische kartografie / Helen Wallis. – In: *Caert-Thresoor* 8 (1989) 2, blz. 46-52.
- Wallis & Robinson (1987), *Cartographical innovations: an international handbook of mapping terms to 1900 / edited by Helen M. Wallis and Arthur H. Robinson*. – [London] : Map Collector Publications (1982) Ltd. in association with the International Cartographic Association, 1987. – xx, 353 blz.

Summary

Dutch thematic maps on the web / Marco van Egmond and Ferjan Ormeling

A new collection of digitized maps on the cumulative website *Gedigitaliseerde kaarten/Digitized maps* (<http://kaarten.library.uu.nl>) of the University Library of Utrecht has recently been added: the collection *100 Thematic maps* of the Netherlands can be admired now on the web. In the development of thematic cartography a number of milestones can be discerned, either in the gathering of knowledge on the earth or in its visualization. The website *100 Thematic maps* shows such milestones for the Netherlands: when

did one start here with soil mapping, with rendering the third dimension, or with visualizing weather observations? And what were the crucial stages in their improvement?

The selection of thematic maps was made by members of the Faculty of Geosciences. The digitized maps have been annotated thoroughly and can be viewed in detail by the use of advanced software. The general comments are only in Dutch for now, although the main pages of the website are also available in English.

A special aspect of the digitized collection is the inclusion of maps from outside Utrecht University Library, as institutions elsewhere in the Netherlands, amongst others the university libraries of Leiden and Amsterdam, contributed with important thematic maps from their collections. Three other collections of digitized maps now accessible on the Utrecht University Library website are *Toonneel des Aerdrijcx*, with seventy of its rare old maps, 130 old maps of the Dutch provinces of Holland and Utrecht and 250 sheets of a Belgian soil map from 1950-1971 on the scale of 1:20.000 (the latter for soil sciences student support).

It is planned to add other cartographic collections from the Faculty of Geosciences map section in Utrecht University Library to this website in the near future.

Noten

Het citaat in de titel is ontleend aan de *Schoolkaart voor de natuurkunde en de volksvlijt van Nederland*, een zogenoemde polythematische kaart door Winand Carel Hugo Staring, 1860.

1. Bos [et al.] (1991), 8.4.1.
2. Robinson (1982), blz. 16: 'In contrast to the general map, the thematic map concentrates on showing the geographical occurrence and variation of a single phenomenon, or at most a very few. Instead of having as its primary function the display of the relative locations of a variety of different features, the pure thematic map focuses on the differences from place to place of one class of feature, that class being the subject or 'theme' of the map'.
3. Wallis (1989), blz. 46; Wallis & Robinson (1987), blz. xiv, entry 1.202.
4. Robinson (1982), blz. 25: 'The thematic map is a reflection of man's curiosity about the natu-

re of a great variety of geographical phenomena and the interrelationships among them'.

5. Wallis & Robinson (1987), entry 1.202.
6. Ibid., entry 3.151.
7. Ibid., entry 3.232.
8. Ibid., entries 3.031 en 5.0910e.
9. Ibid., entry 5.0910g.
10. Smits (2003), blz. 9-86; Wallis (1989); Koeman (1983), blz. 240.
11. Koeman (1983), hoofdstuk 16.
12. Ibid., blz. 240.
13. Ibid., blz. 241.
14. Ibid., blz. 247.
15. Leiden, Hoogheemraadschap van Rijnland: O.A. 122, 2533. Zie J.E. Romein, De kaart van het Spaarne van Pieter Bruinsz., in: *Kaartbulletin* 34, december 1974, blz. 16.
16. Utrecht, Universiteitsbibliotheek: FGW Ackersdijk 63. Zie S.J. Fockema Andreae & B. van 't Hoff, *Geschiedenis der kartografie van Nederland*, 1947, blz. 98.
17. Utrecht, Universiteitsbibliotheek: FGW VII.W.a.73. Zie M. Donkersloot-de Vrij, *Kaarten van Utrecht : topografische en thematische kartografie van de stad uit vijf eeuwen*, 1989, Kaart 105(1); R. Dettingmeijer, Van Fockema Andreae tot de renovatie van HC, in: *De ideale stad 1664-1988*, Catalogus Centraal Museum Utrecht, 1988.
18. In: *Nederlands bevolking / J. Kuyper*. – In: *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap*, 2e serie, 2 (1885): blz. 254 (Kaart no. 7 (tussen blz. 240 en 241)). Utrecht, Universiteitsbibliotheek: MAG Ts Oct 7 (deel 2).
19. Utrecht, Universiteitsbibliotheek: FGW Moll 70.
20. In: *Nederland en zijne bewoners : handboek der aardrijkskunde en volkenkunde van Nederland / H. Blink*. – 3e deel. – Amsterdam : S.L. van Looy ; H. Gerlings, 1892 (No. XI (bijgevoegd na blz. 540)). Utrecht, Universiteitsbibliotheek: MAG T Oct 1404 (deel 3).
21. Utrecht, Universiteitsbibliotheek: FGW Ackersdijk 41.
22. In: *Geschiedkundige atlas van Nederland / uitg. door de Commissie voor den Geschiedkundigen atlas van Nederland en geteekend door A.A. Beekman*. – 's-Gravenhage : Nijhoff, 1913-1938. – Dl. I. (Kaart 5). Utrecht, Universiteitsbibliotheek: FGW VII.B.a.15.

Bij het bestuderen van stadsplattegronden van Nederlandse steden kwam ik met enige regelmaat afbeeldingen tegen waar bijna niemand raad mee wist. Zo bestaan er van mijn woonplaats Harderwijk twee stadsaanzichten die sterk op elkaar lijken en waarvan de ene (afb. 1) voorkomt in het bekende werk *M[artin] Z[eiller] Topographia Germaniae-Inferioris vel Circuli-Burgundici ...*, gedrukt te Frankfurt am Main door Caspar Merian in 1654 en 1659 en de andere (afb. 2) in het zeldzame boek over Hanzesteden van Johann Angelius von Werdenhagen getiteld: *De rebus publicis Hanseaticis tractatus ...*, gedrukt te Frankfurt am Main door Matthaeus Merian in 1641.

Kaarten van Hanzesteden in een boek van J.A. von Werdenhagen uit 1641

Dit laatste, zeldzame boek is in Nederland alleen aanwezig in de Centrale Bibliotheek te Arnhem, maar helaas zijn alle platen van Nederlandse steden, als ook de mooiste van de buitenlandse steden, er uitgehaald. In Duitse bibliotheken zijn nog diverse exemplaren aanwezig. Zo heb ik het exemplaar uit de universiteitsbibliotheek van Bremen bestudeerd (r bre 007/609). Eerst iets over de schrijver en de uitgever. Johann Angelius von Werdenhagen werd geboren te Helmstedt

in 1581 en overleed in 1652 te Ratzeburg. Hij is vooral bekend geworden als historicus, filosoof, theoloog, jurist en dichter. Vanaf 1618 was hij stadsadvocaat van Maagdenburg, maar in 1627 vluchtte hij naar het tolerante Nederland, waar hij tot 1632 te Amsterdam woonde. Hij schreef er diverse boeken en verzorgde een Latijnse vertaling van enkele werken van Jacob Böhme, een Silezisch mysticus. Zijn werken werden onder andere uitgegeven door Johannes Maire te Leiden, Johannes Janssonius en Willen Jansz. Blaeu, beiden

1. Stadsprofiel van Harderwijk door Caspar Merian uit 1654 en 1659

2. Stadsprofiel van Harderwijk door Matthaeus Merian uit 1641

te Amsterdam. In 1632 werd hij raadsheer van de bisschop van Bremen en in 1637 volgde zijn benoeming tot keizerlijk gezant of ambassadeur bij de Hanzesteden te Lübeck.

Reeds in 1631 schreef hij een boek over de Hanzesteden, getiteld: *De rebus publicis Hanseaticis et earum nob.*

Confoederatione. Tractatus specialis. Het werd uitgegeven door Johannes Maire te Leiden. Omdat het in het Latijn geschreven is en het geen illustraties bevat, is er momenteel nauwelijks belangstelling voor dit werk. Dit kan niet gezegd worden van het tien jaar later uitgegeven boek over hetzelfde onderwerp, getiteld: *De rebus publicis Hanseaticis tractatus, cum urbium earum iconismis descriptionibus, tabulis geographicis, et nauticis, nec non inductione generali Rom.*

Imper. Germ. Noviter auctus et revisus (Geschrift over de staatszaken van de Hanzesteden, met zeer nauwkeurige beschrijvingen van die steden, land- en zeekaarten en tevens opnieuw met een algemene inleiding over het Duitse Keizerrijk uitgebreid en herzien). Het werd uitgegeven door Matthaeus Merian te Frankfurt am Main en bevat vogelvluchtkarten van steden, land- en zee-

kaarten, in totaal bijna 150 stuks. Na het werk van Braun en Hogenberg en dat van Guicciardini is dit een nieuw hoogtepunt in de verheerlijking van de stad, die aan het eind van de zestiende eeuw begon en bijna de gehele zeventiende eeuw voortduurde.

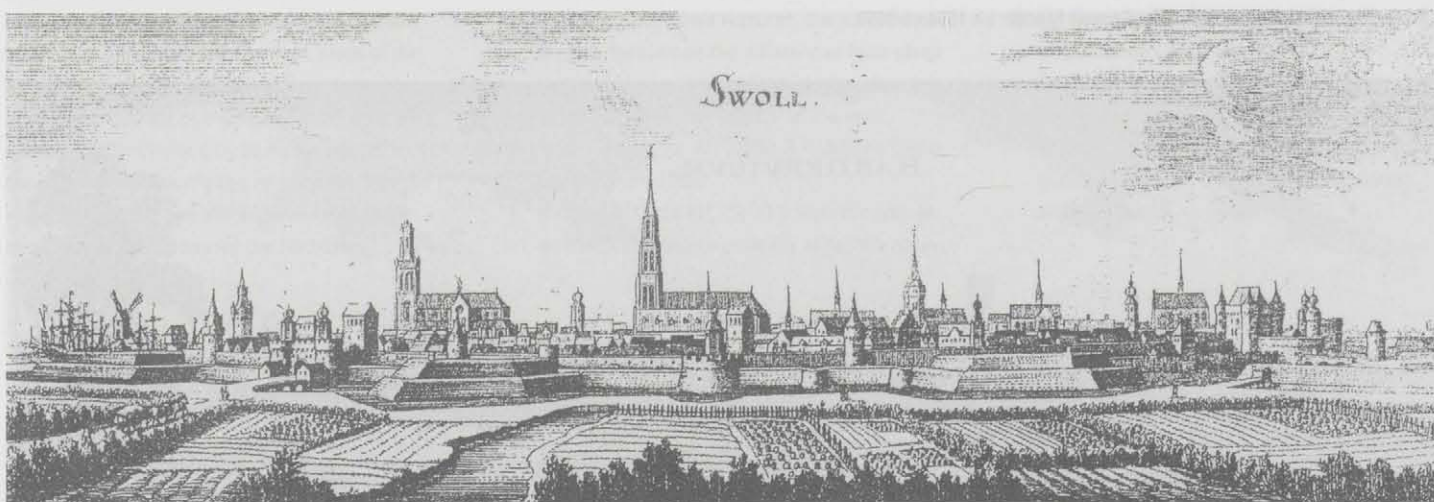
Matthaeus Merian de oudere werd in 1593 geboren te Bazel als zoon van een zaagmoleneigenaar. Na zijn gymnasiumopleiding volgde hij vanaf 1609 een graveursopleiding te Zürich, studeerde en werkte in Straatsburg, Parijs en Nancy en vertrok in 1615 weer naar Bazel. Een jaar later vestigde hij zich te Frankfurt am Main, waar hij voor de uitgever Johann Theodor de Bry ging werken. In 1617 trouwde hij met Maria Magdalena, de dochter van De Bry. Na de dood van zijn schoonvader in 1623 nam Merian de uitgeverij over. Drie jaar later kreeg hij het burgerrecht van Frankfurt en kon er voortaan als onafhankelijk uitgever werken. Hij nam de uitgaven over van de *Grote en Kleine Reizen*, waar Theodor de Bry in 1590 aan begonnen was. In 1645 stierf zijn vrouw. Het jaar daarop hertrouwde hij met Johanna Sybilla Heiny en weer een jaar later werd zijn dochter (Anna) Maria Sibylle Merian geboren, die

veel bloemen- en plantengravures op haar naam heeft staan, onder andere uit Suriname. Na een lang ziekbed stierf Merian in 1650 te Bad Langenschwalbach bij Wiesbaden.

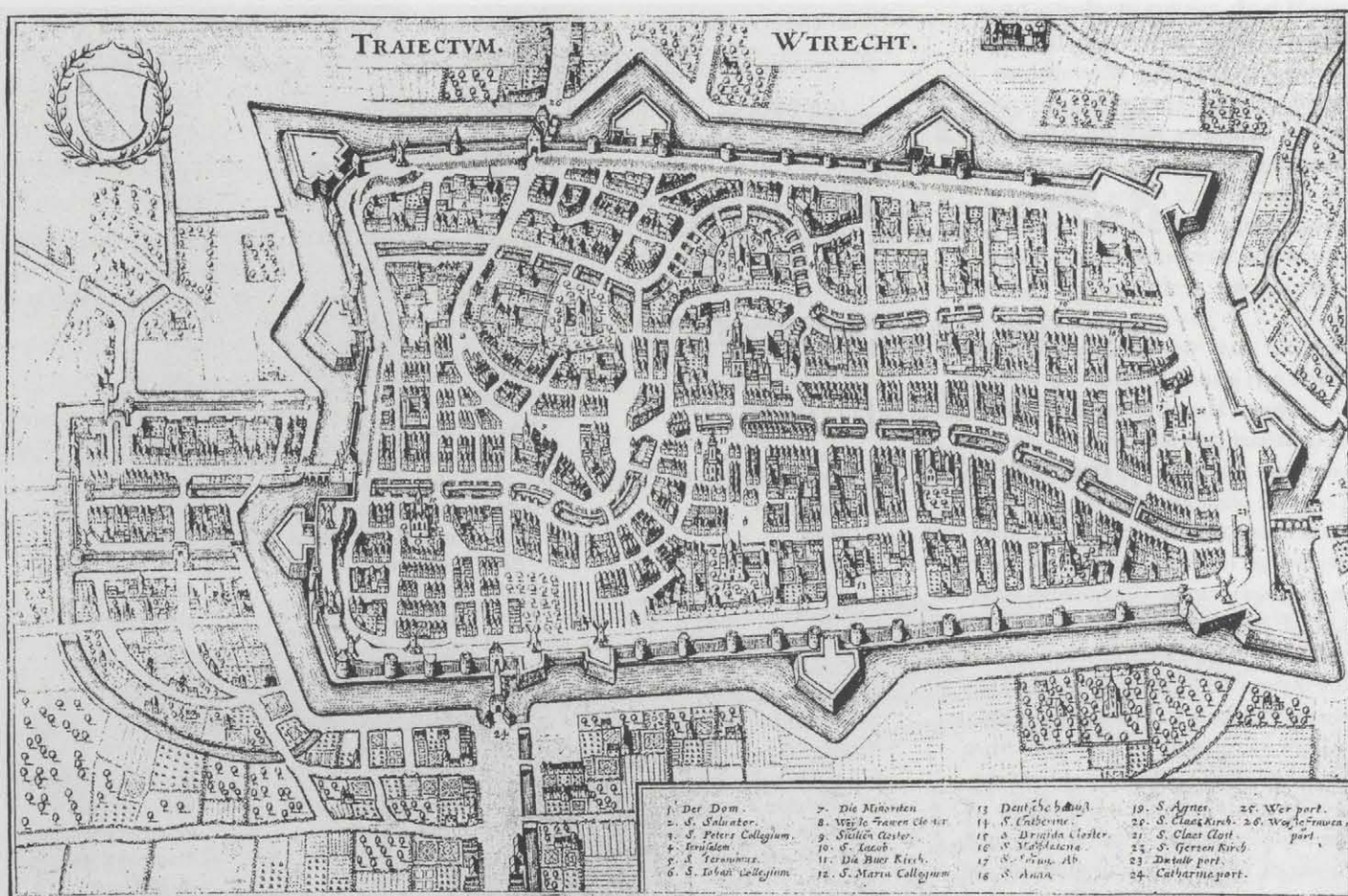
Merian is vooral beroemd om de stadsgezichten en -plattegronden die hij uitgaf. Met Martin Zeiller (1589-1661) maakte hij een reeks plaatsbeschrijvingen. Zijn hoofdwerk was *Topographia Germaniae*, een meerdelige verzameling van ruim 2000 stadsgezichten en -beschrijvingen. Het werd gevolgd door *Theatrum Europaeum*, een meerdelig werk over de Europese topografie en de politieke en militaire gebeurtenissen gedurende de Dertigjarige Oorlog, een tijdperk waarin ruim een derde deel van de Duitse bevolking omkwam. Van veel steden schiep Merian de eerste betrouwbare afbeelding als kopergravure of als tekening. Zijn werk werd door zijn zoon Matthaeus de jongere voortgezet. Van hem verscheen in 1653 *Topographia Saxoniae Inferioris* - met tekst van Martin Zeiller en gravures van Matthaeus tweede zoon Caspar, terwijl hij ook het vervolg van *Theatrum Europaeum* verzorgde. Caspar gaf in 1654 en 1659 het reeds genoemde werk over de Nederlanden uit, voorzien van

3. Stadsprofiel van Zwolle door Matthaeus Merian uit 1641

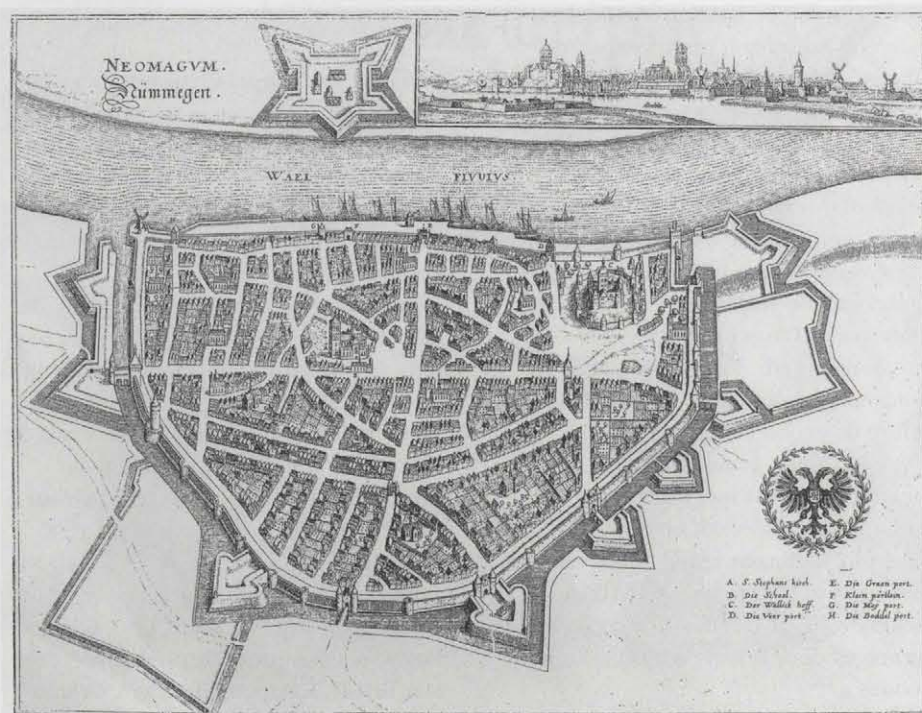

4. Stadsprofiel van Zwolle door Caspar Merian uit 1654 en 1659

5. Plattegrond van Utrecht door Matthaeus Merian uit 1641.

bijna tweehonderd gravures van Nederlandse steden, alle nieuw gegraveerd, maar berustend op andere kaarten, zoals die uit het boek over de Hanzesteden van Von Werdenhagen uit 1641 of die uit de stedenatlas van Joan Blaeu uit 1649. Het boek van Von Werdenhagen bevat zes hoofdstukken. Bij het eerste deel zijn twintig kaarten bijgebonden, waaronder een wereldkaart, een kaart van Europa en achttien kaarten van Europese steden en Duitse staten. Bij deel drie zijn vijf kaarten van Zwitserland en omgeving plus 23 plattegronden van Zwitserse steden toegevoegd, terwijl bij deel vier twee kaarten van Hessen en 34 plattegronden van Duitse, Poolse en Scandinavische steden zijn bijgebonden. Pas in deel vijf komen 27 Nederlandse steden ter sprake, als ook 21 steden in Duitsland, Vlaanderen, Engeland en Frankrijk. In deel zes vinden we een kaart van Afrika, zes kaarten van zeehavens aan de Middellandse Zee en veertien zeekaarten van Oostzee, Noordzee, Atlantische Oceaan en Middellandse Zee. De afgebeelde Nederlandse Hanzesteden zijn: Nijmegen, Deventer, Kampen, Zwolle, Zutphen, Arnhem, Zaltbommel,

6. Plattegrond van Nijmegen door Matthaeus Merian uit 1641

Tiel, Harderwijk, Stavoren, Groningen, Bolsward, Roermond en Venlo. Daarnaast komen steden aan bod die op één of andere manier een verdrag hadden gesloten met het Hanzeverbond. Dit waren: Dordrecht, Amsterdam, Enkhuizen,

Utrecht, Zierikzee, Brielle, Middelburg, Wieringen, Hindelopen, Harlingen, Maastricht, Elburg, Domburg (bedoeld zal zijn Doesburg) en Arnhem. In het werk uit 1631 worden ook nog Hasselt, Wageningen en Workum genoemd. Van de

genoemde steden zijn illustraties bijgebonden behalve van Arnhem, Deventer, Doesburg, Wageningen, Wieringen en Workum, terwijl vogelvluchtkarten van Haarlem, Leiden en Rotterdam zijn opgenomen, hoewel deze steden geen bijzondere relatie met de Hanze bezaten. Waarschijnlijk heeft het bijna zesjarig verblijf van Von Werdenhagen in de Nederlanden hiermee te maken.

In het jaar 1641 waren nog maar enkele boeken met stadsplattegronden verschenen. Uitgever Merian heeft van deze boeken dankbaar gebruik gemaakt. Van de stedenatlas van Braun en Hogenberg nam hij over de plattegronden van Bolsward (iets gedraaid), Hindelopen en Kampen (toegevoegd is het fort aan de overkant van de IJssel), van de Guicciardini-uitgave uit 1612: Zaltbommel (zonder de schipbrug en de vechtende soldaten), van het boek *Rerum Frisicarum historia* van Ubbo Emmius uit 1616: Groningen en Stavoren, van Boxhorns werk *Theatrum sive Hollandiae Comitatus et urbium nova descriptio* uit 1632: Amsterdam (met toevoeging van de uitbreidingsplannen aan de oostkant van de stad, die ook ook de latere Blaeu-kaart getekend staan), Brielle, Dordrecht, Enkhuizen, Haarlem, Leiden en Rotterdam (met toevoeging van een uitgebreide legenda), van de duodecimo-editie van de Guicciardini-uitgave uit 1634: Middelburg en Zutphen. De stadsprofielen van Arnemuiden, Elburg, Hasselt, Harderwijk, Tiel, Zierikzee en Zwolle zijn originele ontwerpen, die later door Caspar Merian bijna letterlijk zijn nagetekend; de stadsmuren van Zwolle werden door Caspar correct van bolwerken voorzien (afb. 3 en 4). De plattegrond van Utrecht (afb. 5) lijkt bijzonder veel op de anonieme kaart *La ville d'Utrecht* uit het gemeentearchief van Utrecht (TA Ab 56) met toevoeging van een uitgebreide legenda en de plattegrond van Harlingen is een kopie van een grote kaart in vier delen uit 1610, die getekend is door Jacobus Laurentius en gegraveerd door Robert Willemszoon de Baudous.

De afbeeldingen van de grenssteden Maastricht, Nijmegen (afb. 6), Roermond en Venlo lijken veel op die van Braun en Hogenberg met uitzondering van de verdedigingswerken. Deze komen op zo'n manier niet bij andere afbeeldingen van deze steden voor; ze geven waarschijnlijk plannen weer om de verdedigingswerken te moderniseren. Zo werd de afbeelding van Roermond overgenomen van een

Afbeeldingen van Nederlandse steden in het werk van Von Werdenhagen uit 1641

plaatsnaam	afmetingen		legenda	overgenomen van
1. Zutphania	24,5x28	plattegrond	1-12, 13-15	Guicciardini 1634
2. Swolla	8,5x32	profiel		
Hasselt	10,5x16,5	profiel		
Arnamura	3,5x14,5	profiel		
Armuyden	7x14,5	vesting		
3. Campia = Campen	20,5x32	plattegrond	1-12, 13-20	Braun en Hogenberg
4. Trajectum = Wtrecht	20,5x31	plattegrond	1-6, 7-12, 13-18, 19-24, 25-26	anonieme Franse kaart grensvestingen
5. Neomagum = Nümmege	27,5x34,5	plattegrond	A-D, E-H	
6. Zirczaea	8x31,5	profiel		
Thiela	9,5x22	profiel		
Tiel	9,5x9	vesting		
7. Roermonde	20,5x15	plattegrond	1-8	grensvestingen
Venlo	20,5x15	plattegrond	1-4	grensvestingen
8. Bommelia	18,5x25,5	plattegrond		Guicciardini 1612
9. Dordracum	14x24,5	plattegrond	a-s, t-w	Boxhorn
Briela	13x24,5	plattegrond	1-6, 7-10	Boxhorn
10. Middelburgum	25x32	plattegrond		Guicciardini 1634
11. Rotterdam	28x35,5	plattegrond	1-20	Boxhorn
12. Trajectum ad Mosam = Maastricht	27,5x29	plattegrond	1-17	grensvestingen
13. Hardervicum	9x31	profiel		
Elburgum	9,5x31	profiel		
14. Amsterdam	26,5x34,5	plattegrond		Boxhorn
15. Enckhuysen	24,5x26,5	plattegrond	1-12	Boxhorn
16. Haerlema	20,5x25	plattegrond	1-15	Boxhorn
17. Leyda	20x31,5	plattegrond	1-10	Boxhorn
18. Staverda	12,5x29	plattegrond	A-I	Ubbo Emmius
Bolzvardia	12x16	plattegrond		Braun en Hogenberg
Hindelopia	12x12	plattegrond		Braun en Hogenberg
19. Harlinga	25x28	plattegrond	A-Z, 1-3	De Baudous
20. Groninga	28x35	plattegrond	1-23	Ubbo Emmius

tekening van Daniël Cletscher, kwartiermeester en ingenieur in het Staatse leger, dat in 1632 onder leiding van Frederik Hendrik de steden Venlo, Roermond en Maastricht veroverde. Van het beleg van Maastricht maakte deze Cletscher ook een fraaie prent.

Diverse koperplaten zijn gebruikt bij de afbeeldingen in het boek *Neuwe Archontologia Cosmica ...* van Johann Ludwig Gottfried. De eerste druk verscheen in 1638 bij Wolfgang Hoffmann te Frankfurt am Main met plattegronden van Amsterdam en Leiden (UB Erfurt Geogr 4°00297/01), de tweede druk uit 1646 (Staatbibliotheek Berlijn 2° Pp 1931b R) verscheen bij dezelfde uitgever met plattegronden van Amsterdam, Leiden, Haarlem, Enkhuizen, Zutphen, Dordrecht met Brielle, Kampen, Nijmegen, Groningen en Rotterdam, terwijl in 1649 bij Matthaeus Merian te Frankfurt am Main de derde druk uitkwam met de titel *Archontologia Cosmica* en met dezelfde elf afbeeldingen van Nederlandse steden op een totaal van 195 kaarten en stadsplattegronden (Zutphen ontbreekt; 's-Gravenhage KB 62 B2).

Summary

Maps of the Hanseatic towns in a book by J.A. von Werdenhagen from 1641 / Joost Augusteijn

Besides the well-known works with town plans of Braun and Hogenberg and of Guicciardini, in 1641 a book was published about the Hanseatic towns with almost 150 maps. The book was entitled *De rebus publicis hanseaticis tractatus* and was written by the historian Johan Angelius von Werdenhagen and published by Matthäus Merian in Frankfurt am Main. It contains 27 prints of towns in the Northern Netherlands, of which the town plans were taken from Braun and Hogenberg, Guicciardini, Emmius and Boxhorn. The profiles were from original designs. Many of these images are – together with the maps of the 1649 town atlas of Blaeu – copied for Martin Zeiller's book *Topographia Germaniae-Inferioris vel Ciculi-Bugundici* that was published in 1654 and 1659 by Caspar Merian in Frankfurt am Main.

Joost Augusteijn was tot 1992 wiskundeleraar te Harderwijk. Na zijn pensionering heeft hij zich – mede dankzij de colleges van professor Schilder – beziggehouden met de inventarisatie van bijbelkaarten en stadsplattegronden van Gelderse en Overijsselse steden.

Tot ver in de achttiende eeuw was Latijn de universele taal van de geleerden. Geleerden uit verschillende landen correspondeerden met elkaar en schreven hun studies in deze taal. Ook voor opschriften op kaarten en prenten was Latijn gebruikelijk. Wanneer er atlassen in de volkstalen gaan verschijnen, is alleen de gedrukte tekst in de volkstaal. De kaarten blijven in het Latijn - het was ook te duur en omslachtig om voor elke taaleditie afzonderlijke koperplaten te graveren.

Peter van der Krogt

Latijnse teksten op oude kaarten

Eenvoudige Latijnse grammatica en cartografische woordenlijsten

Vier zeventiende-eeuwse kaarten van Amerika, elk met een afwijkende titel, maar elk met vrijwel dezelfde betekenis.

Dr. P.C.J. van der Krogt
(1956), hoofd van het historisch-cartografisch onderzoekskluster URU-Explokart, Faculteit Geowetenschappen, Universiteit Utrecht.

Voor kaartverzamelaars en anderen die al dan niet uit liefhebberij met oude kaarten te maken hebben, is een basiskennis van het Latijn een groot voordeel. Met kennis van een beperkt aantal woorden en een klein beetje gram-

matica (vooral naamvallen) zijn de meeste opschriften op z'n minst te begrijpen. In deze bijdrage worden per kaartonderdeel de meest gebruikelijke "formules" uitgelegd en worden woordenlijstjes gegeven.

Spelling

Het Latijn kent 24 letters. De "w" komt niet voor, de "k" zelden en de "y" en "z" alleen in woorden die uit het Grieks overgenomen zijn. De "j" is niet meer dan een andere schrijfwijze voor de "i". Men kan zowel *iam* (reeds) als *jam* schrijven. Het is gebruikelijk de als medeklinker gebruikte "i" als een "j" te schrijven, of als er twee "i's" achter elkaar staan deze te schrijven als "ij" (de uitspraak is dan alijd

duidelijk "i-i", tweemaal de "i"). Ook de u en v hebben dezelfde waarde, waarbij de hoofdletter bij voorkeur als V en de kleine letter beide vormen kan hebben. De letter "s" ziet men vaak in de vorm van een "lange s", die gemakkelijk verward kan worden met de letter "f" (de f heeft altijd een dwarsstreepje dat aan beide zijden van de stok uitsteekt, de "lange s" heeft geen dwarsstreepje of één die alleen links van de stok staat). Speciale aandacht verdienen een paar

afkortingssymbolen, die nog dateren uit de middeleeuwen toen de monniken en klerken veelvoorkomende lettercombinaties verkortten. Een streep boven een letter betekent bijvoorbeeld dat de letter gevolgd wordt door een "m" of een "n": *cū* = cum, *nūc* = nunc. De streep kan er uitzien als een tilde, een circonflexe of zelfs een krul. Bij transcriptie wordt deze afgekorte letter meestal gewoon uitgeschreven, soms onderstreept of tussen vierkante haken. (*cum* - *nunc* of *cu[m]* - *nu[n]c*).

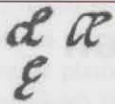
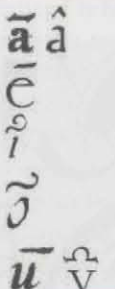
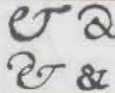
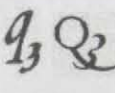
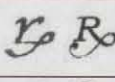
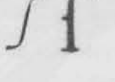
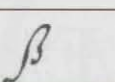
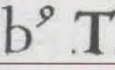
Naamvallen

Een belangrijk verschil met het Nederlands is dat het Latijn met verschillende naamvallen werkt, die herkenbaar zijn aan de uitgang van het woord. Deze naamvallen geven de functie van een woord in een zin aan. In het Nederlands moeten ze worden weergegeven door een plaats in de zin (de woordvolgorde in een Nederlandse zin is aan veel meer regels gebonden dan in het Latijn) of door een voorzetsel.

Er zijn zes naamvallen:

- 1e naamval of nominativus: de basisvorm van een zelfstandig naamwoord, o.a. de naamval voor het onderwerp van een zin.
- 2e naamval of genitivus: de bezittelijke vorm. In het Nederlands meestal weergegeven met het voorzetsel "van". Bijv. *Tabula Hollandiae* = Kaart van Holland.
- 3e naamval of dativus, meewerkend of belanghebbend voorwerp (aan ... of voor ...). Komt op kaarten vrijwel uitsluitend voor in de opdracht.
- 4e naamval of accusativus, het lijdend voorwerp in een zin, wordt op kaarten vrijwel alleen in de opdracht gebruikt.
- 5e naamval of ablativus, de naamval die gebruikt wordt na voorzetsels als *van*(af) ..., *door* ..., *met* ...
- 6e naamval of vocativus, die in de aanspreektitel gebruikt wordt. Bijv. *benevole lector*, beste lezer.

Daarnaast kent het Latijn drie woordgeslachten, mannelijk, vrouwelijk en onzijdig. De weergave van een naamval (vervoeging) is voor elk van deze geslachten anders. In kader 1 staat een lijstje met veel voorkomende vervoegingen, nl. de woorden waarvan de 1e naamval eindigt op -us (meestal mannelijk), -a (meestal vrouwelijk) en -um (onzijdig), en verder van het vrouwelijke woord "delineatio" (afbeelding, kaart) en het mannelijke woord "ducatus" (hertogdom), dat een speciale vervoeging kent (de zgn. 4e declinatie).

Letter	betekenis	voorbeelden
	ae	<i>aulae</i> , aulae, <i>prae caeteris</i> , prae caeteris
	am, an em, en im, in om, on um, un	<i>frequentia</i> , frequentiam <i>patria</i> , patriam <i>quodam</i> , quondam <i>aliarum</i> , aliarum <i>hominum</i> , HOMINUM
	et	<i>etc.</i> , etc.
	que	<i>omnisque</i> , omnisque <i>morumque</i> , morumque
	rum	<i>PRIVATARUM</i> , PRIVATARUM... <i>ERRIMA CANONICORUM</i> , CANONICORUM
	s	<i>sive</i> , siue [sive] <i>suo</i> , suo
	ss	<i>esse</i> , esse
	bus, tus	<i>PORTUS</i> , PORTUS

Kader 1: Naamvallen

Enkelvoud

1e	typus	tabula	regnum	delineatio	ducatus
2e	typi	tabulae	regni	delineationis	ducatus
3e	typo	tabulae	regno	delineationi	ducatus
4e	typum	tabulam	regnum	delineationem	ducatum
5e	typo	tabula	regno	delineatione	ducatu

Meervoud

1e	typi	tabulae	regna	delineationes	ducatus
2e	typorum	tabularum	regnorum	delineationum	ducatum
3e	typis	tabulis	regnis	delineationibus	ducatus
4e	typos	tabulas	regna	delineationes	ducatus
5e	typis	tabulis	regnis	delineationibus	ducatus

(De vocativus is meestal gelijk aan de nominativus; alleen wanneer de nominativus op -us eindigt, verandert dat in de vocativus in -e (dus type), bij eigennamen op -ius en bij het woord *filius* wordt de uitgang -i (Vergili, fili).

Nieuwe kaart van Nieuw-Spanje.

Een bijvoeglijk naamwoord krijgt altijd de naamval en het woordgeslacht van het zelfstandig naamwoord waar het bij hoort. Uit de volgende voorbeelden blijkt hoe belangrijk deze kennis is:

Tabula Hispaniae = Kaart van Spanje

Tabula Nova Hispaniae = Nieuwe kaart van Spanje

Tabula Novae Hispaniae = Kaart van Nieuw-Spanje (=Mexico)

Tabula Nova Novae Hispaniae = Nieuwe kaart van Nieuw-Spanje

Bij een lange titel als *Nova Gothiae australis sive Scaniae, Blekingiae et Hallandiae Descriptio* (een kaart van Frederick de Wit) kan het vrouwelijke enkelvoudige woord "nova" alleen maar behoren bij "descriptio", dat eveneens vrouwelijk en enkelvoud is; alle woorden ertussen staan in de 2e naamval. Vertaald wordt deze titel: "Nieuwe kaart van zuidelijk Götaland ofwel van Skåne, Blekinge en Halland".

Het is niet altijd zo eenvoudig de naamval te bepalen. Het woord "regnum" bijvoorbeeld is niet een onzijdige 1e naamval of een mannelijke 4e naamval, maar de 2e naamval meervoud van "regnum" (koninkrijk). "Insulae" kan zowel 2e of 3e naamval enkelvoud als 1e naamval meervoud zijn van "insula" (eiland). Wat het is moet uit het verband blijken.

Titel

De titel van een kaart bestaat meestal uit de naam van het afgebeelde gebied, al dan niet vergezeld van een algemene term zoals kaart, plattegrond of iets dergelijks.

Als de titel alleen maar de naam van het gebied bevat wordt de 1e naamval

Frederick de Wit, *Nova Gothiae australis sive Scaniae, Blekingiae et Hallandiae Descriptio*.

Titel van de kaart van Denemarken in Mercators atlas, met een fraai gevormd "verkorte" M boven de V: *DANIAE REGNUM* (Koninkrijk Denemarken).

gebruikt. Staat er een aanduiding van de staatsvorm bij (koninkrijk, graafschap e.d.), dan zijn er drie mogelijkheden voor de geografische naam: 1e naamval, 2e naamval of bijvoeglijk naamwoord.

1. Beide in de 1e naamval:

Ducatus Clivia = Het hertogdom Kleef

Hungaria Regnum = Het koninkrijk Hongarije

2. Staatsvorm in 1e naamval en gebied in 2e naamval:

Ducatus Cliviae = Het hertogdom van Kleef

Hungariae Regnum = Het koninkrijk van Hongarije

3. Gebiedsnaam als bijvoeglijk naamwoord bij de staatsvorm

Ducatus Cliviensis = Het Kleefse hertogdom

Hungaricum Regnum = Het Hongaarse koninkrijk

Staat er een algemene term "kaart" of iets dergelijks bij, dan staat de gehele geografische naam in de 2e naamval.

Tabula Ducatus Cliviae = Kaart van het hertogdom Kleef

Regni Hungariae Delineatio = Kaart van het koninkrijk Hongarije

Tabula Ducatus Cliviensis = Kaart van het Kleefse hertogdom

Regni Hungarici Delineatio = Kaart van het Hongaarse koninkrijk

Moeilijk - of wellicht wel makkelijk - is dat bij het woord *ducatus* (en alle andere staatsvormen die op -atus eindigen) - de 1e en 2e naamval gelijk zijn.

De bijvoeglijke vorm van namen van landen eindigt meestal op -cus, en die van steden op -ensis.

Germania Germanicus

Dania Danicus

Paderborna Paderbornensis

Slesvicum Slesvicensis (Schleswig)

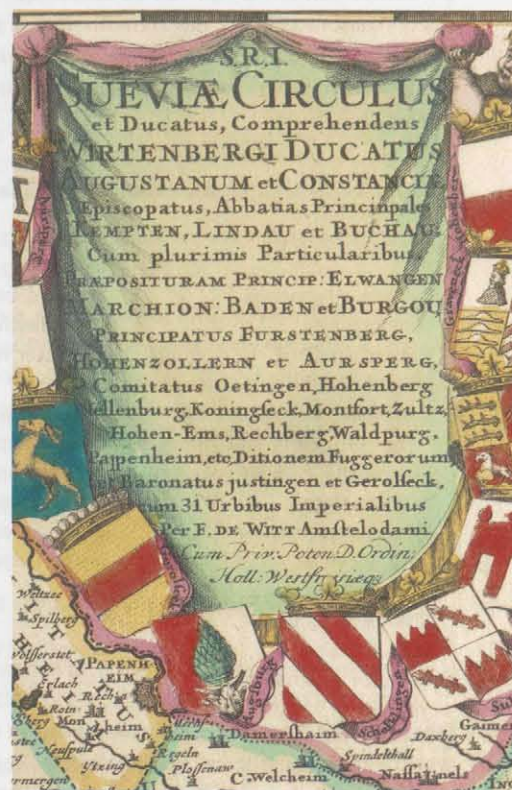
Stavangria Stavangriensis (Stavanger)

Monasterium Monasteriensis (Münster)

Colonia Coloniensis (Keulen)

(de 1e en 2e naamval van de woorden op -ensis is gelijk, de 4e naamval wordt -ensem).

Het is overigens niet erg gebruikelijk om de bijvoeglijke vorm als een bijvoeglijk naamwoord te vertalen.

Zeer lange titel van De Wits kaart van de Zwabische kreits. De titel bestaat vrijwel uitsluitend uit een opsomming van geografische namen.

Civitas Francfordiensis wordt gewoon “de stad Frankfurt” en niet “de Frankfurkse stad”.

Niet alleen is dat laatste in het Nederlands ongebruikelijk, maar langere namen zouden niet te vertalen zijn, probeer de namen van de bisdommen in *Iutiae tabula in quae sunt dioeceses Alburgensis, Wiburgensis, Ripensis et Arhusiensis* maar eens bijvoeglijk te gebruiken: Kaart van Jutland, waarin de Ålborgse, Viborgse, Ribese en Århuse bisdommen zijn (“Kaart van Jutland met de bisdommen Ålborg, Viborg, Ribe en Århus” is veel duidelijker!).

Kader 2: Woorden voor de algemene term “kaart” of “plattegrond”

Charta	kaart
Chorographia	streekbeschrijving, gebiedsbeschrijving, kaart
Delineatio	afbeelding, aftekening, kaart
Descriptio	beschrijving, kaart
Descriptio ichnographica	plattegrond
Effigies	portret, wordt ook gebruikt voor stadsplattegronden of stadsgezichten
Ichnographia	plattegrond (van een gebouw of een stad)
Imago	beeld
Mappa	kaart
Ort(h)ographia	opstand (profiel van een gebouw)
Prospectus	aanzicht, profiel, prospect
Scenographia	perspectieftekening (meestal van een gebouw)
Tabula	kaart
Tabula hydrographica	zeekaart, paskaart
Tabula topographica	plattegrond
Topographia	plaatsbeschrijving
Typus	kaart (beeld)
Typus chorographicus	kaart
Typus maritimus	zeekaart, paskaart

De kennis van het Latijn van de kaartuitgevers was niet altijd zo goed: Janssonius' kaart van Denemarken is getiteld *Daniae Regni Typum*: dat had moeten zijn *Daniae Regni Typus* (beeld van het koninkrijk van Denemarken), zoals Ortelius' kaart van hetzelfde gebied terecht heet.

Kader 3: bijvoeglijke naamwoorden bij kaart of gebied

Accurata, accuratior, accuratissima	nauwkeurig, nauwkeuriger, zeer nauwkeurig
Celebris, celeberrima	beroemd, beroemdste
Chorographica	plaatsbeschrijvend
Elaboratissima	waar zeer veel moeite aan is besteed,
Elegans	elegant
Exacta, exactior, exactissima	nauwkeurig, nauwkeuriger, zeer nauwkeurig
Geographica	aardrijkskundig, de landen beschrijvend
Hydrographica	de zeeën beschrijvend
Magna, maior, maxima	groot, groter, grootst
Nova, recentior, recentissima	nieuw, nieuwer, nieuwst
Novissima	laatst
Tota (2e nv. totius)	geheel
Vera, verissima	waar (naar waarheid), betrouwbaarst
Vetus (2e nv. veteris)	oud

De algemene term kan vergezeld gaan van een bijvoegelijk naamwoord, dat iets meer over de kaart zegt. In het lijstje (kader 3) staan ze in de vrouwelijke vorm, die op kaarten het meest voorkomt (tabula en delineatio zijn vrouwelijk), voor de mannelijk vorm moet de uitgang -a door -us vervangen worden en voor de onzijdige vorm door -um.

De naam van de regio gaat vaak vergezeld van een zelfstandig naamwoord, dat de staatsvorm of het soort gebied aanduidt. Deze woorden zijn te vinden in kader 4.

Kader 4: Staatsvormen en gebiedsoorten (zie ook kader 10) (tussen haakjes steeds het woord of de laatste lettergreep ervan in de 2e naamval)

Abbatia (-tiae)	abdij
Ager (agri)	gebied; in Holland vaak: polder
Archiducatus (-tus)	aartshertogdom
Archiepiscopatus (-tus)	aartsbisdom
Arx (arcis)	burcht, kasteel
Ballivatus (-tus)	baljuwschap
Baronatus (-tus)	baronie
Burg-Graviatus (-tus)	burggraafschap
Castellania (-niae)	kasselrij (indeling van Vlaanderen)
Castellum (-li)	kasteel, fort
Circulus (-li)	kreits (indeling van het Heilig Roomse Rijk)
Civitas (-tatis)	stad (als burgerij)
Comitatus (-tus)	graafschap
Diocesis (-cesis)	bisdom
Districtus (-tus)	district
Ditio (ditionis)	gebied
Ditiuncula (-lae)	gebiedje
Dominium (-nii)	heerlijkheid
Ducatus (-tus)	hertogdom
Electoratus (-tus)	keurvorstendom
Emporium (rii)	marktplaats (handelsstad)
Episcopatus (-tus)	bisdom
Imperium (-rii)	keizerrijk, rijk
Jurisdictio (-tionis)	rechtsgebied
Landgraviatus (-tus)	landgraafschap
Magnus ducatus	groothertogdom
Marc(h)a, Marchia (-ae)	mark
Marchionatus (-tus)	markgraafschap
Metropolis (-lis)	hoofdstad
Oppidum (-di)	(kleine) stad of dorp
Pagus (-gus)	dorp, vlek, gehucht
Palatinatus (-tus)	paltsgraafschap
Portus (-tus)	haven, havenstad
Praefectura (-rae)	district, prefectuur
Principatus (-tus)	vorstendom
Provincia (-ciae)	provincie
Regio (regionis), meervoud: regiones (regionum)	gebied
Regnum (regni), meervoud: regna (regnum)	koninkrijk, rijk
Reipublica (-cae)	republiek
Respublica (-cae)	republiek
Status (-tus)	staat
Status Ecclesiasticus	Kerkelijke staat
Terra (ae)	land, landstreek
Territorium (-rii), meervoud: territoria (-riorum)	gebied
Tetrarchia (-chiae)	kwartier (Gelderland, Brabant)
Tractus (-tus)	landstreek, loop (van een rivier)
Urbs (urbis)	stad (als ommuurd, bebouwd gebied)
Urbs munita	versterkte stad
Vicomitatus (-tus)	burggraafschap

METROPOLIS LOCUPLESSIMA

Ook graveurs maken fouten. Op de kaart van Besançon voor de Braun & Hogenberg stedenatlas had METROPOLIS moeten staan, maar er was METROLIS gegraveerd. In plaats van het uitkloppen van de hele tekst en opnieuw beginnen is van de 'L' ook een 'P' gemaakt en is er een 'O' tussengezet. In de titel van Ortelius' kaart van Spanje had LOCUPLETISSIMA (MA staat op de volgende regel) moeten staan, dat was als LOCUPLESSIMA geschreven. De E kreeg een extra streep aan de bovenkant en diende dus ook als 'T' en de 'l' is tussengevoegd.

Het publiek, gewend aan de diverse Latijnse afkortingssymbolen had hier kennelijk geen problemen mee. Beide kaarten hebben tientallen jaren dienstgedaan zonder dat de fout ooit echt hersteld is.

De kennis van het Latijn liet ook in de zeventiende eeuw wel eens wat te wensen over. Deze kaart van Norrland uit de *Atlas Maior* van Joan Blaeu is getiteld: "Norlandiæ et quibies Gestricia et Helsingicæ regiones". Deze titel is onvertaalbaar. Het woord "quibies" bestaat niet. 'Et quibies' moet mogelijk als 'in quibus' gelezen worden, dan nog is het een vreemde Latijnse zin, maar kan vertaald worden als "De gebieden van Norrland, waarin Gästrikland, en van Hälsingland."

Op de kaart van Afrika is slechts een gedeelte van Spanje te zien. Er is daarom niet HISPANIA in gezet, maar HISPANIAE PARS (deel van Spanje).

Als we een lange Latijnse titel niet in het geheel willen overnemen, dan kunnen we een aantal woorden weglaten. Daarbij moet er wel op gelet worden dat het eindresultaat nog steeds een grammaticale eenheid in het Latijn is. Meestal komt het erop neer dat er halverwege de titel met drie puntjes weergegeven wordt dat een gedeelte is weggelaten. De algemene term (bijv. Tabula), die vaak aan het eind staat, moet in de verkorte titel voorkomen.

Kader 5: Overige vaak voorkomende titelwoorden (zie ook kader 11)

Windrichtingen

Australis	zuid
Borealis	noord
Meridionalis	zuid
Occidentalis	west
Orientalis	oost
Septentrionalis	noord

Telwoorden

Secunda	twee, tweede (let op: secundum betekent ook: volgens)
Tertia	drie, derde
Quarta	vier, vierde

adjacens	aangrenzend
aliquot	enkele, enige
alius	ander
circumjacens	omliggend
citerior, citra	aan deze zijde
continens	bevattend
cum (terris, regionibus)	
adjacentibus	met de aangrenzende gebieden
cum confiniis	met de grenzen
dictus	genoemd
generalis	algemeen
inclytus	beroemd
inferior	lager, neder
obsidio	belegering
pars (2e nv.: partis; meervoud: partes)	gedeelte
praecipuus	bijzonder
sedes belli	oorlogstoneel, letterlijk "stoelen des oorlogs"
superior	hoger, boven, opper
ulterior, ultra	aan gene zijde
utraque, utriusque	beide
vernacule	in de volkstaal
vulgo	in de volksmond

Ad usum serenissimi Burgundiæ ducis voor het gebruik (ten behoeve) van de doorluchtige hertog van Bourgondië (standaardformule op kaarten van Mortier)

Een voorbeeld:

Tractuum Borussiae circa Gedanum et Elbingam, ab incolis Werder appellati, cum adiuncta Neringia, nova et elaboratissima delineatio (Nieuwe en met zeer veel zorg afgewerkte kaart van de Pruisische landstreken rondom Danzig en Elbing, door de inwoners Werder genaamd, met de aangrenzende Nehrung) kan worden verkort tot *Tractuum Borussiae ... delineatio* (Kaart van de Pruisische landstreken).

De vervaardigers van de kaart

Bij de uitgave van een kaart waren meestal drie personen betrokken: de auteur van het kaartbeeld, de graveur of etser en de uitgever. Hun namen kunnen op de kaarten staan, maar komen vrijwel nooit alle drie voor. De graveur wordt het minst vaak vermeld, de uitgever vergeet zichzelf vrijwel nooit! Dat blijkt ook uit de verschillende Latijnse woorden waarmee de functie wordt aangegeven. De meeste varianten zijn er voor de uitgave. In veel gevallen is de vermelding van de vervaardiger in de vorm

van een grammaticaal incomplete zin, bijvoorbeeld *Jodocus Hondius sculpsit*, dat vertaald kan worden als "Jodocus Hondius heeft gegraveerd". Wat ontbreekt is het lijdend voorwerp: deze kaart. We moeten de zin dan ook lezen als *Jodocus Hondius sculpsit banc tabulam*.

Het wordt meestal vertaald als "gegraveerd door Jodocus Hondius" of "Jodocus Hondius was de graveur" (grammaticaal niet juist, maar het geeft wel de bedoeling weer).

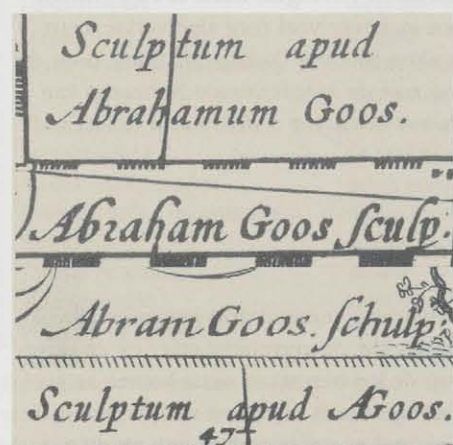
Een tweede mogelijkheid hetzelfde te zeggen is het gebruik van de ablativus (5e naamval), bijvoorbeeld *Johanne Surbonio Montensi auctore*, letterlijk "door de auteur de Bergenaar Johannes Surhon", maar gebruikelijk te vertalen als "door Johannes Surhon uit Bergen [Mons]."

Auteur

Abraham Ortelius vermeldde in alle gevallen waar hij maar één bron gebruikte de naam van degene die het kaartbeeld verzorgd had. Mercator tekende en graveerde zijn kaarten zelf en vermeldde dus nooit een andere persoon als auteur. De atlaskaarten van Blaeu en Hondius-Janssonius zijn erg onvolledig, soms zien we wel een auteursnaam staan, maar vaak ook niet. Het komt er min of meer op neer dat hoe nieuwer de kaart, hoe minder vaak er een auteur vermeld wordt.

Graveur

Vermelding van een graveur op een kaart is eerder een uitzondering dan een regel. Zeker op atlaskaarten zien we sporadisch graveurs vermeld. Op de 594 kaarten in Blaeu's *Atlas maior* vinden we bijvoorbeeld slechts 44 maal de namen van graveurs, onder meer op de 31 door Blaeu gekochte koperplaten van Danckwerths boek over Sleeswijk-Holstein.

Dezelfde graveur gebruikte niet altijd dezelfde formulering en spelling, zoals deze vier graveursvermeldingen van Abraham Goos aantonen.

Kader 6: Werkwoorden om vervaardigers en uitgevers aan te duiden

werkwoord	voltooid deelwoord	zelfstandig naamwoord	afkorting	betekenis
-	-	auctor	auct.	auteur
caelavit	caelatus	caelator	cae., cael., caela.	graveur
-	-	calcographus	(koper)graveur	
concinnat	concinnatus	concinnator	conc.	vervaardiger
delineavit	delineatus	delineator	del., delin.	tekenaar
depinxit, depingebat	depictus	-	-	schilder
describat, descripsit	descriptus	descriptor	descr.	schrijver
effigiavit	-	-	effig.	tekenaar
evulgabat	-	-	-	uitgever (openbaar gemaakt)
excudit, excudebat	excusus	-	exc., excud.	uitgever (soms drukker)
fecit (fecerunt)	factus	-	fec., fc., f.	maker (graveur)
fecit acu	-	-	-	graveur ("acu" = met de naald)
fecit aqua forti	-	-	-	etser ('aqua forti' = sterk water, zuur)
figuravit	-	-	fig.	vormgever
imprimit, imprimebat	impressus	-	impr.	drukker
invenit	inventus	inventor	inv., invent.	ontwerper, tekenaar
ostenduntur	-	-	-	wordt/worden voor ogen gesteld, openbaar gemaakt
pinxit	pictus	pictor	pinx., pxt.	schilder
scripsit	scriptus	scriptor	scr., scrt.	schrijver
sculpsit (sculpsit)*	sculptus*	sculptor*	scul., sc., s.	graveur

* Door Nederlandse graveurs soms met "sch-" geschreven in plaats van "sc-". Ook komt "scalpsit" voor.

Impressum van Jodocus Hondius jr.: "Op kosten en met de koperplaten van Jodocus Hondius, te Amsterdam, 1623."

De graveur kan vermeld worden met de naam van zijn functie (caelator, sculptor), maar komt meestal voor in de vorm van een zin, zoals hierboven beschreven. Omdat er soms twee graveurs aan één koperplaat werkten, vinden we deze werkwoorden ook in de 3e persoon meervoud. In het lijstje (kader 6) staat de meervoudsvorm tussen haakjes.

Uitgever

De uitgever had het laatste woord bij de uitvoering van de kaart, en betaalde de

uitgave ook. Dat blijkt uit de vele vormen waarop hij zijn bijdrage aan de publikatie op de kaart vermeldde. In de zestiende en vroege zeventiende eeuw zijn de uitgevers meestal nogal bescheiden, op de kaarten staat meestal slechts hun naam voorafgegaan door "apud" (bij) of gevolgd door "excudit" (uitgegeven door). In de late zeventiende eeuw weten uitgevers als Visscher en De Wit hun bijdrage nogal op te hemelen. Zij maakten gebruik van ingewikkelde formules om aan te geven hoe goed hun kaarten wel waren: *de*

Kader 7: Woorden om vervaardigers en uitgevers en hun activiteiten aan te duiden

apud	bij
archetypum	voorbeeld (juxta archetypum = naar het voorbeeld)
auctore	door de auteur, mag vertaald worden met "door"
opera	naar het werk (van)
editus, in lucem editus	uitgegeven, aan het licht gebracht
ex conatibus (geographicis)	vrucht van de (geografische) inspanningen, te vertalen als "geproduceerd door"
ex officina	uit de werkplaats
ex schedis	uit de papieren
(ex) formis	naar de vormen (voorbeeld)
impressa in aedibus	gedrukt ten huize (kantore) van
per	door (bij Mercator, in de 17de eeuw gebruikten Visscher en De Wit dit woord als uitgever)
prostant (apud)	(zij staan) te koop bij
secundum	volgens
sumptibus	op kosten van
typis (aeneis)	met de (koper)platen [van ...]
auctus	vermeerderd
correctus	gecorrigeerd
denuo	opnieuw
de novo	opnieuw
emendate	verbeterd (bijwoord)
emendatus	verbeterd (voltooid deelwoord)
multis locis	op vele plaatsen
nuperrime	zeer onlangs
novissime	laatst(elijk)
peraccurate	op zeer nauwkeurige wijze
pluribus locis	op vele plaatsen
recens	recent

integro multis in locis emendatus

(geheel en al op vele plaatsen verbeterd), *multo alius auctor correctior* (veel uitvoeriger en correcter dan andere), *pluribus locis recens emendata* (onlangs op vele plaatsen verbeterd) gaat dan vooraf aan hun naam.

Voorbeelden:

- *Ioannes à Duetecum Lucas à Duetecum fecerunt* = gegraveerd [gemaakt]

door Johannes en Lucas van Deuteum
- *Petrus Kaerius fecit et caelavit* = gemaakt en gegraveerd door Pieter van den Keere

- *Belgium Foederatum emendatè auctum et novissimè editum, per F. de Witt* = De Verenigde Nederlanden, op verbeterde wijze vermeerderd en laatstelijk uitgegeven door F. de Wit

- *Quartae partis Brabantiae seu ditionis Silvae Ducis Accuratissima delineatio* = Zeer nauwkeurige kaart van het vierde gedeelte van Brabant of het gebied van 's-Hertogenbosch [Silva Ducis]

Schaal

Het eenvoudigst te begrijpen op een kaart is de schaal aanduiding. Gewoonlijk

zien we een schaalstok verdeeld in een aantal gelijke delen, met daarbij welke maateenheid gebruikt is. Soms staat er het woord "scala" (schaal) bij. De gebruikte maateenheden zijn meestal mijlen ("milliaria", ook "miliaria"), waarvan er tientallen verschillende waren. Er staat dan ook vaak een geografische naam bij, bijv. "milliaria Germanica" (Duitse mijlen). De meest gebruikte woorden voor maateenheden staat in kader 8.

Kader 8: De meest gebruikte maateenheden

horae itineris	uren gaans
milliaria (2e nv.):	
milliarium)	mijlen
- communia	gewone mijlen
- magna	grote mijlen
- maiora	grotere mijlen
- maxima	grootste mijlen
- mediocra	middelbare mijlen
- minima	kleine mijlen
- minora	kleinere mijlen
- parva	kleine mijlen
mille passuum	mijl (1000 passen met hetzelfde been)
stadia	stadiën
virgae	roeden

Omdat er geen algemene overeenstemming was hoe lang een mijl was wordt er regelmatig aan toegevoegd hoeveel mijlen één graad (het 360ste deel van de omtrek van de aarde) vormen:

- *Milliaria Romana quorum 75. uni gradui respondent* (Romeinse mijlen, waarvan er 75 voorkomen in één graad).
- *Milliaria Germanica sive Geometrica 15. in uno Gradu* (Duitse of geometrische mijlen, 15 in één graad).
- *Milliaria Germanica communia quorum 15 gradum unum latitudinis constituunt* (gewone Duitse mijlen waarvan er 15 één breedtegraad vormen).

Privilege

Voor het bestaan van auteursrechten kon een kaartuitgever zich tegen kopiëren beschermen door het aanvragen van een privilege. Zo'n privilege had slechts beperkte bescherming. Op de eerste plaats werd het voor een beperkt aantal jaren afgegeven (acht, tien, vijftien) en ten tweede gold het slechts in het gebied waar de verlener van het privilege de rechtsmacht had. De meest voorkomende simpele vermelding *Cum privilegio* (met privilege), of soms *Cum Gratia et Privilegio*, die we op kaarten vinden zegt niet veel. In uitgebreidere vorm wordt de verlener vermeld (er zijn verschillende varianten, soms worden nog eerbewijzende bijvoeglijke naamwoorden toegevoegd):

Cum Privilegio

- *Ordinum Generalium Belgii Foederati* = van de Staten Generaal van de Verenigde Nederlanden
- *Ordinum Hollandiae et Westfrisiae* = van de Staten van Holland en Westfriesland
- *Imperialis et Regiae Majestatum* = van de keizerlijke en koninklijke majesteiten
- *Imperiali, Regio, et Belgico* = keizerlijk, koninklijk, en Nederlands
- *Imperiali, Regio & Cancellario Brabantiae* = keizerlijk, koninklijk en van de kanselier van Brabant
- *Regiae majestatis* = van de koninklijke majesteit
- *Regis* = van de koning
- *Regis Christianissimi* = van de allerchristelijkste koning (van Frankrijk)
- *Sacrae Caesareae Majestatis* (bij Homann soms afgekort als C.P.S.C.M. of C.P.S.C.M.G., waarbij de "G" staat voor *gratiosissima*, op de meest dienstvaardige wijze) = van de heilig-keizerlijke majesteit (d.i. de keizer van het Heilige Roomse Rijk)

- *Sacrae Caesareae ut et Regiae Majestatis Poloniae* = van de heilig-keizerlijke alsook de Poolse koninklijke majesteit

- *Sacri Romani Imperii Vicariatus in partibus Rheni, Sueviae et Juris Franconici* = van de vertegenwoordiger van de heilige Roomse keizer in Rijn(palts), Zwaben en Frankenland

- *Sacrae Caesareae Regiaeque Apostolicae Majestatis* (afgekort als C.P.S.C.R.A.M.) = van de heilig-keizerlijke en koninklijk-apostolische majesteit (na 1804: keizer van Oostenrijk en koning van Hongarije)

- *Sacrae Regiae Majestatis Poloniae et Sueciae* = van de heilige koninklijke majesteit van Polen en Zweden

- *Sacrae Regiae Majestatis Sueciae* = van de heilige koninklijke majesteit van Zweden

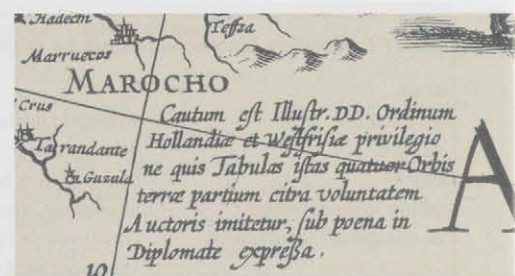
Een enkele keer vinden we het aantal jaren vermeld:
Privilegio Imp. et Belgico decennali = met keizerlijk en Nederlands privilege voor tien jaar (Ortelius' kaart van IJsland).

Een volledige privilegevermelding zou echter moeten bestaan uit de naam van de verlener, het aantal jaren en het jaar

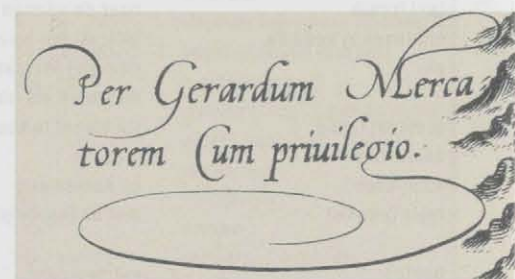
waarin het privilege gegeven is. Zo'n volledige vermelding heb ik nog nooit gezien. Wel vinden we soms het jaar van uitgave, bijvoorbeeld op Ortelius' kaart van IJsland die naast de hierboven genoemde privilegevermelding het jaar 1585 als jaar van uitgave vermeld. De keizerlijke en Nederlandse (Brabantse) privileges voor zijn atlas zijn echter niet in dat jaar verleend, maar respectievelijk in 1576 en 1579. Petrus Schenk vermeldde soms *Cum Priv. Ord. Holland et West Frisiae 1704*, maar schreef er weer niet bij voor hoeveel jaren zijn privilege was verleend.

Opdracht

De opdrachtformule bestaat meestal uit drie onderdelen:
 "(1) De auteur (2) draagt deze kaart op (3) aan een belangrijk persoon."
 Zoals in de paragraaf "Naamvallen" gezegd is geeft het Latijn de verschillende functies van woorden aan door naamvallen, en niet door de woordvolgorde. De auteur (1) staat in de 1e naamval, de kaart (2) in de 4e naamval en de belangrijke persoon (3) in de derde naamval. Omdat deze volgorde in het Latijn nogal

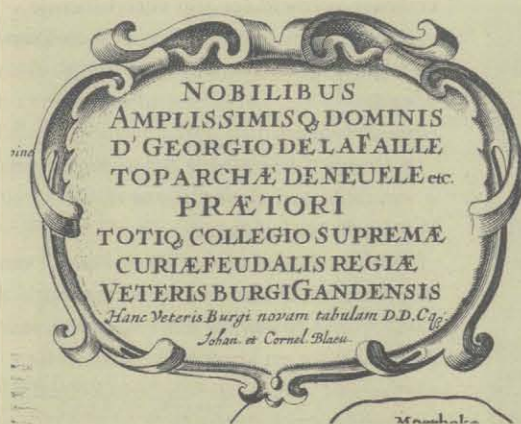
Zeer uitgebreide vermelding van het privilege.

Kortst mogelijke privilegevermelding uit Mercators atlas.

vrij is, begint men vaak met het belangrijkste, nl. de naam van de belangrijke persoon. De volgorde is dan 3 - 2 - 1. In veel gevallen staat onder (2) wel een werkwoord, maar niet het lijdend voorwerp (de kaart). De lezer moet dan begrijpen dat hij het lijdend voorwerp voor zich heeft.

Een paar voorbeelden met hun vertaling:

Opdracht op de kaart van de Oudburg van Gent uit de Atlas Maior van Joan Blaeu.

Opdracht op de kaart van het graafschap Meurs, uitgegeven door Frederick de Wit.

- (3) Nobilibus amplissimisq. dominis D. Georgio de la Faille, toparchæ de Nevele etc. prætori totiq. collegio supremæ curiæ feudalis regiæ Veteris Burgi Gandensis
- (3) Aan de edele en zeer doorluchtige heren, de heer Georgius de la Faille, heer van Nevele enz., schepen, en het voltallige college van het opperste koninklijke feodale hof van de Oudburg van Gent
- (2) hanc Veteris Burgis novam tabulam
- (2) deze nieuwe kaart van de Oudburg (van Gent)
- (1) d.d.cq. Johan. et Cornel. Blaeu
- (1) Joan en Cornelis Blaeu dragen op

- (3) Illustrissimo celsissimoque principi Gulielmo Henrico D.G. Arausionum principi, domino suo clementissimo
- (3) Aan de zeer aanzienlijke en zeer verheven prins Willem Hendrik, bij de gratie Gods prins van Oranje, zijn zeer milde heer
- (2) hanc comitatus Meursensis et annexarum dinastiarum accuratam tabulam
- (2) deze nauwkeurige kaart van het graafschap Moers en bijbehorende gebieden
- (1) humillime offert A. von Heurdt
- (1) A. von Heurdt draagt ootmoedig op

Kader 9: "Opdragende" werkwoorden

(3e persoon enkelvoud en meervoud)

consecrat (consecrant)	hij wijdt toe (zij wijden toe)
dat (dant)	hij geeft (zij geven)
dicat (dicant)	hij draagt op (zij dragen op)
dedicat (dedicant)	hij draagt op (zij dragen op)
offert (offerunt)	hij biedt aan (zij bieden aan)

Heel vaak wordt een reeks van deze werkwoorden gebruikt en afgekort:

d.d.	dat, dicat
d.d.d.	dat, dicat, dedicat; dedit, (de)dicavit, donavit
d.(d.)cq.	dat, (dicat,) consecratque (voor dit gebruik van que, zie kader 10)
l.m.q.	lubens meritoque (met goede wil en te recht)

(1) Nog iets over de namen van de makers en het werkwoord. Voor het opdragen worden verschillende werkwoorden gebruikt.

(2) De benaming van de kaart staat in de 4e naamval (zie hierboven).

(3) De geadresseerde wordt met een aantal superlatieven vereerd, zijn naam wordt natuurlijk vermeld, gevolgd door zijn functies. De verscheidenheid in functies is te groot om in het bestek van dit artikel te vermelden evenals de grote variëteit aan lovende superlatieven. De beide voorbeelden geven dat al duidelijk aan.

Wanneer de kaart geen titel heeft, maar alleen zo'n opdracht, dan wordt de opdracht vaak als vervangende titel gebruikt. Vindt men de hele opdracht te lang, dan wordt vaak alleen de benaming van de kaart zoals die verschijnt in de opdracht gebruikt. Een probleem is daarbij dat deze benaming in de 4e naamval staat, die niet zelfstandig als onderwerp gebruikt mag worden. Dit kan opgelost worden door vóór en na de benaming drie puntjes te zetten als teken dat het

een gedeelte van een zin is, of men zet de benaming in de 1e naamval:

Voor de bovenstaande voorbeelden zouden de titels dus kunnen zijn:

- "... hanc Veteris Burgis novam tabulam..." of "Veteris Burgis nova tabula"

- "... hanc comitatus Meursensis et annexarum dinastiarum accuratam tabulam ..." of "Comitatus Meursensis et annexarum dinastiarum accurata tabula" (het woordje "hanc" [= deze] kan hier wegblijven).

Het jaartal

Jaartallen zijn op kaarten regelmatig geschreven in Romeinse cijfers. Een Romeins cijfer bestaat uit een aantal letters, die elk een getalwaarde hebben. Deze letters met hun bijbehorende waarde zijn:

I = 1	L = 50	D = 500
V = 5	C = 100	M = 1000
X = 10		

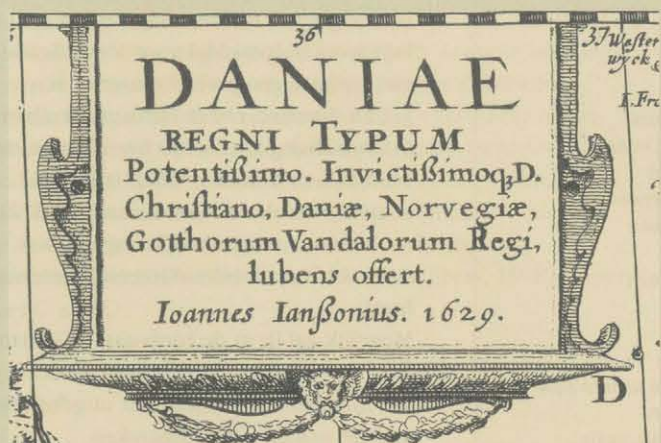
'Willem Jansz. draagt op en wijdt deze algemene geografische kaart van de aardse bol [= wereldkaart] met goede wil en terecht op aan Cornelis Pietersz. Hooft (enz.).'

Het getal 0 was bij de Romeinen nog onbekend, dat werd pas "uitgevonden" door Arabische wiskundigen in de zesde eeuw.

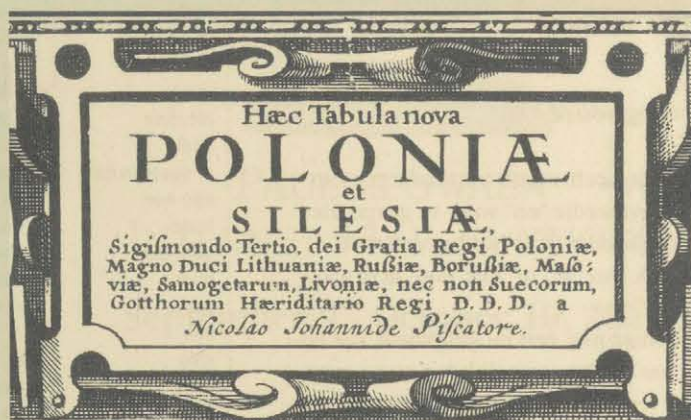
Bij twee of meer dezelfde letters achter elkaar worden de waardes opgeteld: II = 2, CCC = 300, MM = 2000.

Als een letter met een lagere waarde volgt op een letter met hogere waarde, dan moeten beide waardes opgeteld worden: XI = 11, CX = 110, MDC = 1600, MMVII = 2007.

Staat er een I, X of C vóór een letter met hogere waarde, dan moet de lage waarde van de hogere worden afgetrokken: IV = 4, XC = 90, MCM = 1900. Het komt weinig voor dat het verschil tussen beide waardes groter dan één stap is: 99 schrijft men liever als XCIX dan met "IC", 1995 met MCMXCV en niet "MVM", ook is het ongebruikelijk de af te trekken letter te verdubbelen ("IIX" voor 8 bijvoorbeeld). De letters V, L en D zijn een soort hulpletters die moeten voorkomen dat er teveel van dezelfde letters achter elkaar staan.

Dit is niet de titel van Janssonius' kaart van Denemarken, maar de opdracht. Vertaald staat er: "Joannes Janssonius biedt [deze] kaart van het koninkrijk Denemarken met goede wil aan aan de zeer machtige en onoverwinnelijke heer Christiaan, koning van Denemarken, Noorwegen, van de Gothen en Vandalen, 1629." Door het gebruik van een grote kapitaal lijkt alsof *DANIAE REGNI TYPUM* de titel is.

Deze opdracht op Visschers kaart van Polen wijkt af van de normale formule. "Tabula" is nominativus en het onderwerp van de zin, dus: "Deze nieuwe kaart van Polen en Silezië wordt door Claes Jansz. Visscher aangeboden aan Sigismund III, bij de gratie gods koning van Polen, groothertog van Litouwen, Rusland, Pruisen, Masovië, Samoetië, Lijfland, alsook erfkoning van de Zweden en Gothen."

Er staan in principe nooit twee van die letters na elkaar, dat is ook niet nodig, want de dubbele waarde is altijd een andere letter ("LL" = 100, dus C). V, L en D worden nooit vóór een hogere waarde gebruikt: 95 is daarom XCV en niet "VC".

Een enkele maal, vooral in handschriften, ziet men een notatie van jaartallen in de "spreektaal", bijvoorbeeld XVI^c XX = "zes-tienhonderd twintig" (gebruikelijk zou zijn: MDCXX).

Het kaartbeeld

De toponiemen op de kaart zijn zeer vaak in de lokale taal gesteld. Vanzelfsprekend gebeurt dat bij kleine dorpen of steden, die eenvoudigweg geen Latijnse naam hebben. Grotere steden, gebieden, zeeën, rivieren e.d. staan bijna altijd in het Latijn. Een opmerkelijk gebruik bij de zeventiende-eeuwse cartografen is de naamgeving van de aangrenzende gebieden. Tegenwoordig is het zo dat als er op een kaart van Zwitserland een stuk Italië is weergegeven, dat daarin gewoon de naam Italië is geschreven. Vroeger vond men dan niet logisch. Er stond slechts een gedeelte van dat land op, dus schreef men op de kaart "Pars Italiae" = Gedeelte van Italië. Een enkele keer wordt in plaats van "pars" het woord "confinia" (grensgebied) gebruikt, bijv. *Hungariae Confinia* op Blaeus kaart van Auschwitz en Zator.

Zoals bij de bespreking van de titel al gezegd is, voert het hier te ver om alle toponiemen in het Latijn te geven, maar in kader 11 staat een lijstje van de algemene termen.

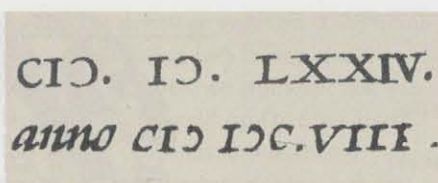
Het voegwoord "en"

Het Latijn heeft nogal wat manieren om het voegwoordje "en" weer te geven. Het meest gebruikelijk is het bekende "et", maar ook kan "ac" of "nec non" gebruikt worden.

Er is echter nog een mogelijkheid, die lastig is om te zien, namelijk het toevoegen van de lettergreep "que" aan het volgende woord. Dit "que" wordt dan ook nog vaak afgekort tot "q₃".

Voorbeelden:

- *Ducatus Mantuae episcopatusque Tridentini tabula*. In deze titel is "episcopatusque" hetzelfde als "et episcopatus", en betekent "en het bisdom". Vertaald is

De M (= 1000) en D (= 500) in Romeinse cijfers zijn soms op aparte wijze geschreven. De M is een stok met aan weerszijden een krul, de D is een stok met een krul aan de rechterzijde. Omdat stok en krul los van elkaar gegraveerd worden, lijkt de M op een C, een I, en een omgedraaide C, en de D op een I en een omgedraaide C.

Kader 10: Algemene termen in het kaartbeeld

Castrum	kasteel
Chersonesus	schiereiland
Flumen	rivier
Fluvius	rivier
Fretum	zeestraat
Insula	eiland; meervoud: insulae
Lacus	meer
Mare	zee
Mons	berg, gebergte
Oceanus	oceaan (vaak ook: zee)
Oppidum	stad, dorp
Portus	haven
Promontorium	kaap
Sinus	baai, golf
Terra (terrae)	land

Hemelsirkels:	
Circulus Arcticus	Noordpoolcirkel
Tropicus Cancrī	Kreeftskeerkring
Circulus Aequinoctialis	Evenaar
Tropicus Capricorni	Steenbokskeerkring
Circulus Antarcticus	Zuidpoolcirkel

Kader 11: Een aantal handige kleine frequent voorkomende woordjes

a	door
ac	en
citra	aan deze zijde
cum	met
de	over
et	en
etiam	ook
hic, hac	die, deze
hodie	thans, heden
in quae, in quo	waarin
nec non	en eveneens
nunc	nu, thans
qua, qui	die
olim	voorheen
per	door
seu	of
sive	of
ultra	aan de andere zijde
usque ad	tot aan
ut	namelijk, zoals
vel	of

deze titel dan "Het hertogdom van Mantua en het bisdom van Trente."

- *Nova exactissimaque descriptio Danubii* = Nieuwe en zeer nauwkeurige kaart van de Donau.

Tenslotte: Geografische namen en persoonsnamen

Een probleem blijven echter de namen, zowel geografische namen als persoonsnamen. De namen van grote steden, landstroken, rivieren, gebergten en zeeën zijn zoals eerder vermeld vrijwel altijd in het Latijn gegeven. 'Vertaling' van zulke namen gebeurde op verschillende wijzen:

1. *Gebruik van de oude naam* (Romeins of Middeleeuws), bijv. Gallia (Frankrijk), Lutetia Parisorum (Parijs), Rhotomagus (Rouen), Colonia Agrippina (Keulen), Leodium (Luik), Helvetia (Zwitserland).

2. *Latinisering* door het geven van een Latijnse uitgang aan een niet-Latijnse naam, bijv. Amstelodamum (Amsterdam), Bonna (Bonn), Edenburgum (Edinburgh), Hamburga of Hamburgum (Hamburg), Normandia (Normandië).

3. *Vertaling*. Verreweg de ingewikkeldste vorm, omdat de Latijnse naam vaak in het geheel niet lijkt op de originele. Een paar voorbeelden: Mons Regius (koninklijke berg: Königsberg [Kaliningrad], Quinque Ecclesia (vijf kerken: Pécs, Hongarije, oude Duitse naam was Fünfkirchen), Buscum Ducis (bos van de hertog: 's-Hertogenbosch), Fanum Sancti Hippolyti (Aan Sint Hippolytus gewijde plaats: St. Pölten, Oostenrijk), Insula (het eiland: Lille [L'Île]). Apart zijn Parthenopolis, de in het Grieks vertaalde naam Magdeburg (parthenos = maagd, polis = stad), en Herbipolis, de Latijns-Griekse naam voor Würzburg (herba = kruid [Duits Gewürz]). In de meeste gevallen komt men er door vergelijking van het kaartbeeld met dat in een moderne atlas wel achter. Ook het intypen van de onbekende Latijnse naam in Google wil wel resultaat opleveren. Een goed hulpmiddel voor identificatie van Latijnse geografische namen is J.G.Th. Graesse, *Orbis Latinus: Lexikon lateinischer geographischer Namen des Mittelalters und der Neuzeit* (Braunschweig: Klinkhardt & Biermann, 1972) (ook on-line toegankelijk: <http://www.columbia.edu/acis/ets/Graesse/contents.html>).

Mogelijk zal ik in de toekomst mijn database met Latijnse namen voor steden op het internet zetten, wellicht uitgebreid met de namen van landstroken.

Persoonsnamen worden meestal gelatineiseerd door een Latijnse uitgang toe te voegen en de spelling wat aan het Latijn aan te passen, zoals Hondius (de Hondt), Janssonius (Janszoon), Kaerius (Van den Keere).

Enkele cartografen personen hebben hun

naam in het Latijn vertaald: Mercator (Kramer, koopman), Montanus (van den Berg), Caesius (Blau), Aurigarius (Waghenaer).

Omdat soms de Latijnse naam in de literatuur als standaard gebruikt wordt (Mercator, Hondius), soms de Nederlandse naam (Blau, Waghenaer) en soms ook beide vormen voorkomen (Kaerius, Van den Keere) kan men voor de namen van de cartografen het beste gebruik maken van repertoria, zoals bijv. *Tooley's Dictionary of Mapmakers*. Voor andere namen, zoals degene aan wie de kaart is opgedragen, kunnen biografische woordenboeken uitkomst bieden. Ook hier kan het intypen van de naam in Google helpen.

Grammatica en woordenboeken

Het meest gebruikelijke woordenboek Latijn-Nederlands is F. Muller, E.H. Renkema en K. van der Heyde, *Beknopt Latijns-Nederlands woordenboek* (Groningen: Wolters, vele edities sedert 1928). Beter en recenter maar ook duurder is Harm Pinkster, *Woordenboek Latijn-Nederlands* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1998). Maar feitelijk kan elk woordenboek dienst doen, zelf gebruikte ik een meer dan een eeuw oud woordenboek: C.A. Engelbregt, *Latijnsch woordenboek naar de laatste uitgaaf van dat van Dr. K.E. Georges*, 4de veel vermeerderde druk (Groningen: J.B. Wolters, 1882). De echte autoriteit is de *Oxford Latin Dictionary* (Oxford: Clarendon Press), ruim 2000 pagina's dundruk, eerste editie verschenen in 1982, laatste herschreven editie stamt uit 2000. Deze woordenboeken betreffen allemaal primair klassiek Latijn. Voor het Neo-Latijn kan gebruikt worden: J.F. Niermeyer, *Mediae Latinitatis Lexicon Minus* (Leiden: Brill, 2001). Dit woordenboek vertaalt naar het Frans en Engels en bevat zaken die in alle bovenstaande woordenboeken niet gevonden kunnen worden.

Een Latijnse grammatica kan ook zijn nut bewijzen. De gewone schoolboeken voldoen daarvoor zeker. Ik gebruik O. Damsté en A.B. Nederlof, *Via Recta: leergang voor het Latijn ten behoeve van het v.w.o.: grammatica*, 7de druk, 4e oplage (Amsterdam: Meulenhoff Educatief, 1975) en G.F. Diercks en N.H.C. van Leeuwen, *Kleine Latijnse grammatica*, 3de druk (Haarlem: Paul Brand, 1982).

Voor Latijnse afkortingen is Adriano Capelli, *Lexicon abbreviaturarum: Dizionario di abbreviature Latine e Italiane* (Milano: Hoepli, 1979 - herdruk van editie 1929) zeer nuttig zijn, alhoewel dit boek zich vooral richt op Middeleeuwse handschriften en de toelichtingen in het Italiaans gesteld zijn. Enkele Latijnse cartografische vertalingen en een verklaring van de Romeinse cijfers zijn te vinden in F.J. Manasek *Collecting Old Maps* (Norwich: Terra Nova Press, 1998), appendices C and D.

Succes!

Met behulp van de tekst en de lijstjes in dit artikel moet het mogelijk zijn dat ook degene zonder enige voorkennis van het Latijn een begrip kan krijgen van het merendeel van de titels en andere teksten. Wanneer er ook nog een Latijn-Nederlands woordenboek bij gebruikt wordt dan kunnen ook wat meer ingewikkelde teksten begrepen worden.

Dankwoord

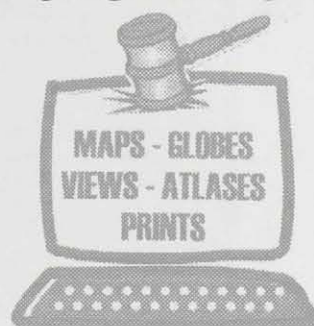
Met dank aan Chris Heesakkers voor zijn waardevolle adviezen en correcties. Eveneens dank aan Ferjan Ormeling, Paula van Gestel-van het Schip en Marcel van den Broecke, die het artikel van kritische opmerkingen voorzien hebben. Voor de afbeeldingen is gebruik gemaakt van facsimile's, de collecties van de Utrechtse en Leidse universiteit en de verzameling van Marcel van den Broecke.

Summary

Latin texts on old maps: Elementary Latin grammar and cartographic word lists / Peter van der Krogt

Until well into the eighteenth century, Latin was the universal language of scholars. Scholars from various countries corresponded and wrote their treatises in this language. For inscriptions on old maps and prints, this language was in common usage as well. When atlases began to be printed in vernacular languages, it was only the texts *on verso* that were printed in the vernacular. The maps retained their Latin shape, - also due to the expenses to re-engrave the copper plates for each edition in different languages. For map collectors and others who are involved with old maps, a basic knowledge of Latin is an essential advantage. Familiarity with a limited set of words and some basic knowledge about grammar (particularly declensions or cases) allows the reader to roughly understand most inscriptions on old maps. In this article the most common "formulas" are explained, and lists of words will be provided.

Swaen.com

PAULUS SWAEN
INTERNET MAP-AUCTIONS

September 9 - October 10, 2007

www.swaen.com

Email: paulus@swaen.com
Tel. Paris/France +33 1 4424 8580
Fax +33 1 4424 8580

Deze rubriek vestigt de aandacht op bijzondere internetsites met betrekking tot de historische cartografie.

Tips: Elger Heere (e.heere@geo.uu.nl) of Martijn Storms (m.storms@geo.uu.nl).

Via de website www.maphist.nl/ct/alacarte/index.html zijn alle hieronder vermelde links direct aanklikbaar.

@ la Carte

Turning the pages

Na ruim zes jaar @ la Carte denk je soms wel eens alle vernieuwende websites op het gebied van historische cartografie besproken te hebben. Hoewel ons favorieten-mapje 'ideeën @ la Carte' uitpuilt, geldt voor veel nog niet besproken websites toch dat iets vergelijkbaars al eerder in deze rubriek aan bod is gekomen. Toch komen af en toe toch weer wat innovatiefs tegen. Zo'n vernieuwende website is bijvoorbeeld de 'Turn the Pages'-applicatie van de British Library.

Als onderdeel van de beeldbank van de British Library is sinds kort een nieuwe versie van de 'Turning the Pages'-toepassing beschikbaar. Deze toepassing is direct bereikbaar via een link op de homepage van de British Library (onder 'Featured Links' en 'Online Gallery'). Onder de verschillende handschriften en oude drukken die op deze wijze zijn ontsloten bevindt zich ook een atlas van Europa, gemaakt door Gerard Mercator in de jaren 1570.

Voor deze applicatie moet eerst een Adobe Shockwave plug-in gedownload worden. Wanneer alle kaarten van de atlas geladen zijn, en dat duurt even, kan het bladeren beginnen. Met de linker muisknop kan je op een hoek van de kaart gaan staan en vervolgens met de muis gaan bewegen, waardoor de pagina omdraait. Houdt daarbij wel de muisknop ingedrukt! Het vergt overigens wel enige handig-

heid en oefening voordat het bladeren een beetje lukt. Het is makkelijker om de navigatieknoppen hiervoor te gebruiken, al wordt dan niet visueel gemaakt dat de bladzijde omdraait. De website biedt wat betreft de atlas ook nog achtergrondinformatie over de hele atlas en bij elke kaart, zowel in tekst als audio. Onder 'Contents' zit een inhoudsopgave van alle kaarten, waar meteen naar de gewenste kaart geklikt kan worden. Ook kan ingezoomd worden op een kaartdetail, dat uiterst scherp in beeld verschijnt.

Helemaal nieuw is deze toepassing niet. Eerder zijn we de bladermogelijkheid al tegengekomen op de cd-rom die bij het heruitgegeven kaartboek van de Sint-Bernardsabdij gevoegd was. Je kan je natuurlijk afvragen wat je aan een dergelijke applicatie hebt. De meeste onderzoekers zullen tevreden zijn wanneer kaarten überhaupt in hoge resolutie online toegankelijk zijn. Toch geeft het, zeker voor mensen die wat minder vertrouwd zijn met oude atlassen, een aardige indruk wanneer je op deze manier door een atlas kan bladeren. Wellicht stimuleert het de internetter om een bezoek aan de British Library te brengen om de atlas echt door te gaan bladeren. Of zou deze toepassing juist bedoeld zijn om het fysieke gebruik van originele documenten terug te dringen?

http://ttp.bl.uk - Turning the Pages: High quality version of Mercator's Atlas of Europe - Microsoft Internet Explorer

Help Contents ? C Pages 33 and 34 Text Audio Magnify

Turning the Pages may take more than a minute to load.

Genoemd website:
<http://www.bl.uk/ttp2/ttp1.html>

Gereed Internet

Varia Cartographica

Wilhelmus mensurator terrae: een vroege vermelding van een landmeter in Gelre

In de Noordelijke Nederlanden zijn vanaf het eerste kwart van de 14^e eeuw landmeters met name bekend.¹ Ook de graaf van Gelre blijkt in die tijd van de diensten van een landmeter gebruik te hebben gemaakt. De rentmeester Amilius de Billen voerde in zijn rekening over 1314/15 een betaling op aan *Wilhelmus mensurator terre*: landmeter Willem.² De betaling aan Willem vormt een groep met enkele andere. Deze groep omvat (aanzienlijk grotere) bedragen voor o.a. *notarius* (klerk, schrijver) en *camerarius* (een functionaris die een centrale rol vervulde in het bestuur van het grafelijk hof). De post lijkt daarmee aan te geven dat Willem in een min of meer vaste betrekking tot de graaf stond. Dat de hele groep is doorgehaald, doet hier niet terzake. In het midden blijft, waarom de uitgaven, hoewel gedaan op bevel van de graaf zelf (*ex iussu domini*), niet zijn geaccepteerd.

Mogelijk was Willem betrokken bij de ontginningen die in de eerste helft van de 14^e eeuw (ook in 1314/15) in Gelre werden uitgevoerd, met name op de Veluwe.³ Er was, wat later, voor landmeters ook ander werk. Een *lantmeter en sijnen knaep* maten in 1392 hertogelijke landerijen in de Nederbetuwe. In 1404/05 nam de *lantmeter* tot twee maal toe de hertogelijke tienden in de Overbetuwe de maat.⁴

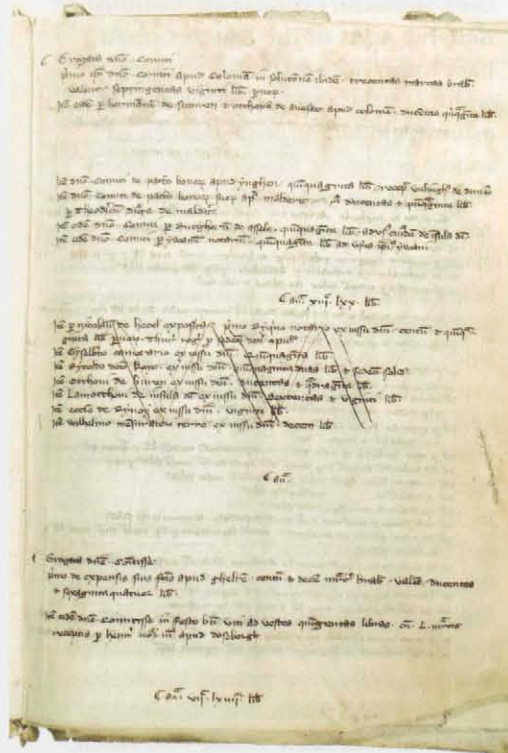
Zo zal er meer te vinden zijn. Voor het

moment is het genoeg dat Willem zijn plaats heeft bij zijn collega's in Salland (1312), Zeeland (1318), Groningen (1320) en Holland (1325).

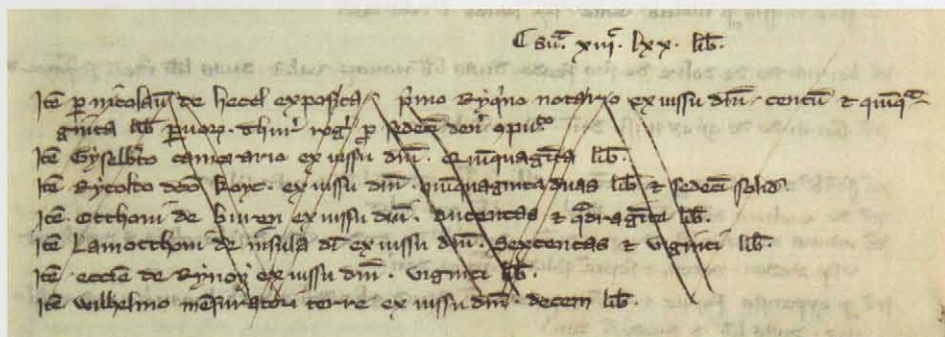
Met dank aan Wanita Resida, beheerder
topografische atlas Gelders Archief.

1. E. Muller en K. Zandvliet, *Admissies als landmeter in Nederland voor 1811* (Alphen aan den Rijn 1987), 7.
2. Gelders Archief (GA), Hertogelijk Archief (bloknr 0001), voorl. inv.nr 206, fo 8.
3. R. Wartena, "Ontginningen en 'Wüstungen' op de Veluwe in de veertiende eeuw", *Bijdragen en Mededelingen Gelre* LXVIII (1974/75), 1-50, hier: 15.
4. GA, HertArch, voorl.inv.nr 222, fo 17, en 238, fo 10vso en 65.

M. van Driel, (Gelders Archief, Arnhem)

Hele bladzijde met doorgehaalde post.

De laatste doorgehaalde post luidt: *Wilhelmo mensuratori terrae ex iussu domini decem libras*: 10 pond voor Willem de landmeter, op last van de graaf. (Gelders Archief, Hert. Arch. (bloknr 0001), voorl. inv.nr 206, fo 8. Foto: Gelders Archief/T.Hesseling)

Rectificaties Caert-Thresoor 26-1

- Op bladzijde 21 in het artikel over "Speciale Studiedag ter ere van Günter Schilder" zijn afbeeldingen 2 en 3 verwisseld, de onderschriften staan wel goed. Verder is verzuimd de fotografen in het artikel te noemen. Foto's 1, 2, 3, en 6 zijn gemaakt door René van der Krogt, Delft; foto 4 door Foto Ypma, Culemborg; en foto 5 door Paula van Gestel.

- Met de presentatie van de collatie op

bladzijden 10 en 11 in het artikel door Peter Meurer is iets met de lay-out mis gegaan. Op blz. 11 rechts begint de collatie met de subkop "Collatie", maar er staat alleen maar de titel van het boek, en het vervolg van de collatie staat op blz. 10 links in een kader met een aparte kleur. Het gekleurde kader had dus moeten beginnen met het stuk Collatie op pagina 11.

Per 1 oktober 2006 heeft drs. Martijn Storms Charles van den Heuvel opgevolgd als Conservator Kaarten & Atlassen van de Universiteitsbibliotheek Leiden.

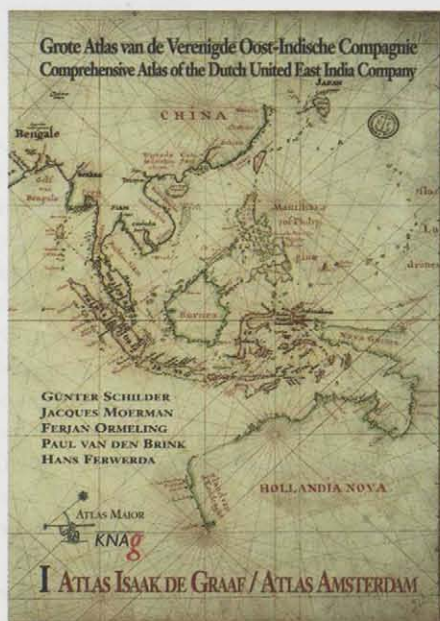
Hij is aanwezig op dinsdag, woensdag (oneven weken) en vrijdag. Tel. 071-5272855.

Atlas Isaak De Graaf / Atlas Amsterdam

De facsimile-uitgave van Isaak de Graaf's **Atlas Amsterdam** is de eerste stap in de totstandkoming van de zevendelige atlas getiteld **Grote Atlas van de Verenigde Oost-Indische Compagnie/Comprehensive Atlas of the Dutch United East India Company**. Deze uitgave wordt samengesteld op basis van VOC-manuscriptkaarten, plattegronden en andere getekende topografische afbeeldingen uit het Nationaal Archief.

Aanvullend worden kaarten en ander manuscripten opgenomen uit de overige belangrijke VOC-archieven in binnen- en buitenland. De tweetalige uitgave (Nederlands en Engels) is een samenwerking van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap, Explokart/Universiteit Utrecht, Uitgeverij Asia Maior/Atlas Maior en het Nationaal Archief.

In 1691 kreeg de Amsterdamse kaartenmaker Isaak de Graaf (1668-1743) van het opperbestuur van de Verenigde Oost-Indische Compagnie, de Heren Zeventien, de eervolle opdracht een grote overzichts-atlas samen te stellen van alle gebieden in Afrika en Azië die toen binnen de invloedssfeer van de VOC vielen, van Kaap de Goede Hoop tot Japan, Nieuw-Guinea en Australië. Deze grote VOC-atlas, de eerste en enige in zijn soort die ooit in opdracht van de Compagnie is gemaakt, diende als hulpmiddel bij de

beleidswerkzaamheden. De Atlas kan beschouwd worden als de cartografische pendant van Pieter van Dam's 'Beschrijvinghe van de Oostindische Compagnie' en vormde gedurende de achttiende eeuw een belangrijke cartografische informatiebron voor de bewindhebbers.

Herontdekking en facsimile-uitgave

De Atlas de Graaf/Amsterdam was omstreeks 1705 in eerste instantie voltooid, al zijn incidenteel nog tot 1754 kaarten toegevoegd. Hij bestond uit één handgetekend exemplaar in twee gebonden delen, met in totaal 187 ingekleurde kaartbladen op een reuzenformaat van ca. 53 x 75 cm. Na de ondergang van de VOC in 1799 kende de atlas een bewogen geschiedenis. Zo werden beide delen in 1810 door de Fransen naar Parijs overgebracht en duurde het daarna tot na de definitieve val van Napoleon in 1815 voor ze - met veel moeite - naar Nederland teruggehaald konden worden. In 1856 kwam de atlas bij het Nationaal Archief terecht waar de atlas uit elkaar is genomen en de losse kaarten verspreid zijn over de verzameling buitenlandse kaarten, volgens de werkwijze van die tijd. De kennis over de oorspronkelijke structuur en geschiedenis van de atlas is daarna snel verloren gegaan. Pas in de jaren tachtig van de vorige eeuw slaagde de Utrechtse historisch cartograaf prof. dr. Günter Schilder er in deze te achterhalen. Zijn herontdekking en reconstructie van de Atlas Isaak de Graaf/Atlas Amsterdam vormt nu de basis voor deze publieksuitgave.

In totaal bevat deze uitgave ca. 240 kaarten, plattegronden en tekeningen in facsimile. Bij elk kaartblad is een beschrijving opgenomen, inclusief een transcriptie van alle kaartinschriften, een concordans van de geografische namen in de kaart naar hun moderne equivalenten met de geografische posities, en een kort overzicht van de geschiedenis in de compag-niestijd van de plaats of het gebied afgebeeld op de kaart. In de bijlagen is een register van alle historische geografische namen in de kaarten toegevoegd.

Voorafgaand aan het eigenlijke kaarten-deel wordt de atlas ingeleid met een tekst-hoofdstuk door Prof. dr. Günter Schilder over de geschiedenis van de Atlas Amsterdam. Prof. dr. Ferjan Ormeling en Hans Ferwerda nemen twee hoofdstukken over de inhoud, de nauwkeurigheid en de geografische namen van de kaarten van Isaak de Graaf voor hun rekening. De kaartbeschrijvingen en de historische teksten bij de kaarten zijn van de hand van dr. Paul van den Brink en drs. Jacques Moerman.

Boekgegevens

Atlas Isaak de Graaf/Atlas Amsterdam / Isaak de Graaf [tekst, samenstelling en onderzoek] Günter Schilder...[et al] [eindred.] J.R. van Diessen en W. Leijnse. - Voorburg: Atlas Maior; Utrecht: Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap; Den Haag: Nationaal Archief; Utrecht: Universiteit Utrecht, Faculteit Geowetenschappen, cop. 2006. - 420 p.: ill. 57 cm. - Met lit. opg., Tekst in Nederlands en Engels. - verschenen in een oplage van 1600 genummerde ex. ISBN /ISSN 90-74861-26-1

De atlas is uiteindelijk verschenen op 16 november 2006 in een beperkte, eenmalige oplage van 1600 genummerde exemplaren, bij Uitgeverij Asia Maior/Atlas Maior. Per 30 december 2006 was deze facsimile-uitgave definitief uitverkocht.

Cartografische Markt in Leeuwarden

Op zaterdag 13 en zondag 14 oktober 2007 wordt bij Tresoar in Leeuwarden een Cartografische Markt georganiseerd als onderdeel van een serie activiteiten rondom Friese Cartografie. Wilt u in aanmerking komen voor een stand op deze markt dan kunt u contact opnemen met Binne Reitsma, telefoon 058-7890789.

Festival of Maps, Chicago 2007

De Society for the History of Discoveries (SHD) organiseert gelijktijdig met haar 48e jaarlijkse bijeenkomst het 'Festival of Maps'. De opening van dit Festival staat gepland op 2 november en het festival zal doorlopen tot 2008. Bij deze viering, die door de gehele stad Chicago zal plaatsvinden, staan werelds grootste ontdekkingen en de weerslag daarvan op kaarten centraal.

Meer dan 25 culturele en wetenschappelijke instituten werken samen en volgen door middel van kaarten, globes en voorwerpen de (technologische) ontwikkeling van de ontdekkingen en het vervaardigen van kaarten vanaf de oude tijd tot heden.

Meer informatie:

<http://festivalofmaps.org>

Inzendingen voor deze rubriek aan:

Sjoerd de Meer

E-mail: de.meer@hccnet.nl

Besprekingen

Frisia Dominium, Kaarten van de provincie Friesland tot 1850.

Geschiedenis en cartobibliografie

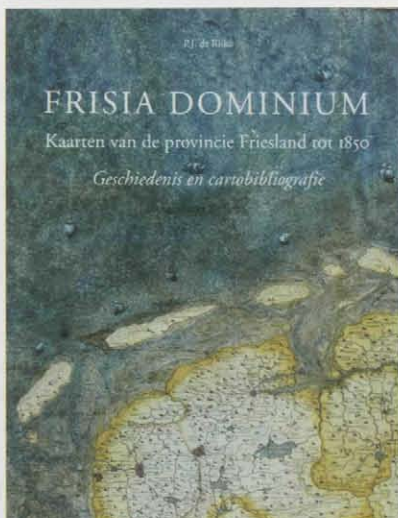
P.J. de Rijke - 't Goy-Houten: HES & De Graaf Publishers, 2006 (Onderzoeksprogramma Explokart, Utrechtse Historisch-Cartografische Studies; 4) - 451 p; ill. in kleur en z-w. ISBN 90-6194-419-8 - Prijs € 79,50.

Groninga Dominium, Geschiedenis van de cartografie van de provincie Groningen en omliggende gebieden van 1545-1900

P.H. Wijk - Groningen Assen: Philip Elchers, Koninklijke Van Gorcum, 2006 - 372 p; ill. in kleur en z-w. ISBN 90-2324-241-6 - Prijs € 69,50.

Twee even grote en dikke boeken, die op dezelfde dag verschenen, elk vol kaarten uit vrijwel dezelfde periode, van twee aan elkaar grenzende provincies die vaak ook nog op dezelfde kaart voorkomen. Het kan niet anders dan dat ze ook tegelijkertijd worden besproken.

In 1974 heeft Vredenberg-Alink in haar publicatie *De Kaarten van het*

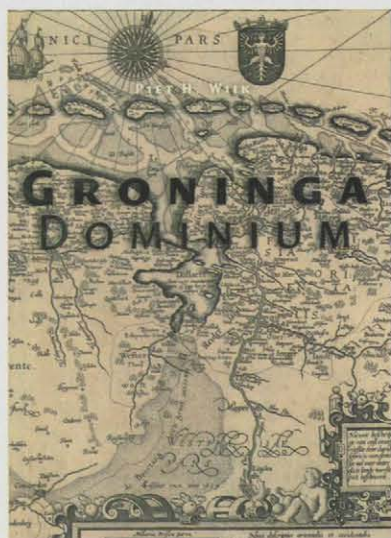
Friesland-boek een indeling in 6 groepen A t/m F toegepast, terwijl Wijk de kaarten in zijn Groningen-boek in 10 groepen I t/m X onderverdeelde, maar hierbij wel grotendeels de indeling van Vredenberg-Alink volgt. Voor beide systemen pleiten verschillende argumenten. In elk geval is een logische indeling ontstaan, waarbij een onbekende losse kaart gemakkelijker kan worden geïdentificeerd.

Beide auteurs hebben duidelijk op een verschillende doelgroep gemikt. De Rijke heeft zijn boek een wetenschappelijk karakter gegeven door voor de kaartbeschrijvingen de normen van de ISBD (CM) te volgen. Hij gaat bovendien diep in op de bekende staten en varianten van de kaarten en soms zelfs worden in een tabel alle bekende gegevens overzichtelijk samengevat. Zo vermeldt hij van de kaart van Sebastiaan Münster van Friesland (en Groningen) op 17 pagina's van 33 uitgaven, naast de kenmerken alle beschadigingen en reparaties in het kaartbeeld. Wijk besteedt slechts 4 pagina's aan deze kaart waarvan hij 28 uitgaven noemt. Voor geheel Friesland waren dan ook 6 pagina's literatuurlijst nodig, terwijl Groningen het met 1 pagina moet doen. Een andere steekproef deed ik bij de Mercator-kaart van 1585, die het bij Wijk stellen moet met ½ bladzijde en een overigens zeer fraaie kleurenreproductie op een uitslaande pagina, waar De Rijke in 4 pagina's ruime aandacht aan deze kaart geeft. Dit geldt ook voor de kaarten van Sibrandus Leo (1579) en Hogenberg (1571). Ook bij het vergelijken van de kaarten van 'Friesland' en 'Groningen' van F. Desterbecq blijkt een groot verschil in informatie: respectievelijk een hele bladzijde voor de kaart en 3 pagina's tekst tegen een hele

bladzijde voor de kaart met ½ bladzijde toelichting.

Zoals in het voorwoord reeds wordt aangekondigd heeft Wijk met zijn uitgave geen 'streng wetenschappelijke benadering van de historische cartografie van Noord-Nederland' bedoeld. Hierbij is duidelijk gemikt op de handelaar en de gemiddelde geïnteresseerde in de Groninger cartografie, die 'de schoonheid van het materiaal' zal kunnen bewonderen. De in het boek opgenomen kaarten behoren grotendeels tot de bekende collectie van G.K. Wijk, thans beheerd door diens zoon en tevens de auteur van het boek. De reprografie van dit boek steekt uit boven die van Friesland: de meeste kaarten zijn op een voortreffelijke wijze in kleur weergegeven. Ze zijn soms dermate 'echt' dat je, wanneer je ze zou uitknippen, als een echt origineel zou willen beschouwen. Zelfs de moet van de koperplaat lijkt vaak duidelijk aanwezig. Bij sommige kaarten is zelfs het boekje of de atlas, waarin de behandelde kaart voorkomt, mee gefotografeerd, en dit geldt meestal voor de werken uit de eigen verzameling. Met recht wordt trots vermeld dat de auteur-verzamelaar, stammend uit een geslacht van Groninger boeren, in het dagelijks leven landbouwer is. Zijn historisch-cartografische kennis heeft hij opgedaan bij de colleges van prof. Schilder. Het is een zeer goed verzorgde uitgave geworden, mijn complimenten voor de 'fotografie'.

Zoals reeds gezegd worden de kaarten ondergebracht in 10 groepen. Elke nieuwe groep wordt voorafgegaan door een fraaie uitslaande in kleur gedrukte representatieve kaart uit die groep, welke kaart veelal het prototype van die groep is. Tevens wordt in een schetskaart aangegeven, waarop de belangrijkste kenmerken van de groep zijn gebaseerd. Bij de teksten van elke kaart is in de marge een kortere of langere rubriek 'Historische verbanden' opgenomen, waarin dieper op de geschiedenis van de kaart of van de kaartmaker wordt ingegaan. Het is jammer dat ik enkele onvolkomenheden in het boek over Groningen tegen kwam. Bij de Friesland-kaarten (inclusief Groningen) uit de 'Descrittione' van Lodovico Guicciardini heeft hij het steeds over *Luigi* Guicciardini, terwijl in werkelijkheid deze voornaam nergens in diens 26 uitgaven voorkomt. Opvallend, vooral voor recensent dezes, is dat Wijk kennelijk de uitgebreide studie over Guicciardini (Deys et al, 2001) niet heeft geraadpleegd. Hij verwijst slechts naar Blonk (2000), die bij de kaart van Holland uit de 'Descrittione' enige

Groningerland een speciale indeling van de kaarten in 7 groepen in het leven geroepen, waarbij aan de hand van een aantal kenmerken besloten werd tot het onderbrengen van de kaarten in een van de groepen, behorend bij een specifiek prototype. Een complicatie hierbij was, dat vroeger, zo ongeveer tot het einde van de 17de eeuw, Friesland en Groningen vaak tegelijkertijd op eenzelfde kaartblad werden afgebeeld, en dan meestal Frisia of iets dergelijks tot titel kregen, ongeacht het feit dat Groningen er ook op voorkwam. Uitgaande van dit principe heeft De Rijke voor zijn

informatie over Guicciardini geeft, en naar een tentoonstellingscatalogus uit Breda (2001). Daardoor heeft hij ook het gegeven gemist, dat zijn kaart 33 (FRISIA occidenta) behalve in de Atlas minor, ook is aangetroffen in de Guicciardini-editie 1613 van Jan Jansz. Enkele zetfoutjes zijn blijven staan: in het Voorwoord *betrokken* in plaats van *betrokkenen*, op p. 29, bij kaart 4 van Camocio (die in het Register slechts als Camotius te vinden is) staat *Bargow* in plaats van *Bagrow*. Kaart 38.5 is geen staat

van kaart 38, maar, zoals Wijk terecht beschrijft, een 'nieuw gegraveerde kaart'. Deze had dan wel een apart kaartnummer verdiend.

Ook het boek over Friesland is zeer fraai uitgegeven in de lay-out van Fred van den Berg. Het boek bevat zeer veel informatie. Jammer dat de Camocio-kaart (nr 5) hier onscherp is opgenomen. Helaas heeft de auteur besloten de grietienijkaarten van Schotanus, Halma en Eekhoff niet op te

nemen, omdat hier reeds in verschillende beschrijvingen en facsimile-uitgaven voldoende aandacht aan zou zijn besteed. Het wel opnemen, ook al was het maar een verkorte vermelding van de kaarten geweest, zou de cartobibliografie alleen maar nóg vollediger hebben gemaakt. Voor zover het de compleetheid van de Friesland-kaarten in beide bibliografieën betreft, kan geconstateerd worden dat in 'Friesland' één kaartje ontbreekt, dat in 'Groningen' (nr. 54) wel is opgenomen, en

CONCORDANTIE VAN DE KAARTEN VAN FRIESLAND-GRONINGEN IN DE BEIDE BESPROKEN BOEKEN door P. van der Krogt

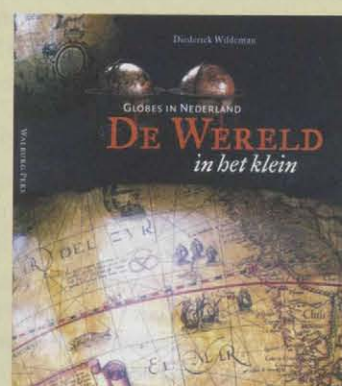
<i>Frisia</i>	<i>Groninga</i>	<i>opmerkingen</i>
<i>Dominium</i>	<i>Dominium</i>	
1.1-2	1.1-2	fragment niet in G.
2.1-17	2.1-4	F veel meer varianten
3.1-3	3.1-2	G 3de st. in annotatie
4.1-3	5.1-2	G 2de staat ontbreekt
5.1-3	4.1-3	G 2de staat Forlani naar Bagrow, 2de staat 1567 ontbreekt
6.1-4	7.1-4	
7.1-2	6.1-2	
8	8	
9	9	
10.1-4	26.1-4	
12.1-2	11-1.2	
13.1-2	21	G 1ste staat ontbreekt
14	31	
15	28	
16	13	
17	14	
18.1-2	29.1-2	
19	15	
21	19	
22.1-4	17.1-3	G 4de staat ontbreekt
23	10	
24.1-3	18.1-3	
25	20	
26	33	
27.1-3	23.1-3	
28	22.1	
29	22.2	G als 2de staat
30	34	
31	25	
32.1-3	35.1-3	
35.1-3	24.1-3	
36.1-11	43.1-11	
39.1-4	38.1-4	G 5de staat = F 52
40	39	
41.1-3	49.1-3	
49.1-4	57.1-4	
51		G ontbreekt
52	38.5	G 5de staat van 38.1, maar 'dit is eigenlijk een nieuw gegraveerde kaart'
55		G ontbreekt
57		G ontbreekt
F1	100	
F2-A.1-2	101.1-2	
F3-A	102	
	54	F ontbreekt Geplakt op op plattegrond van Groningen
	85.1-3	F buiten definitie blad van kaart van de Ver. Nederlanden
	87	F buiten definitie blad van kaart van de Ver. Nederlanden

NB: 11, 20, 33, 34, 37, 38, 42-48, 50, 53, 54, 56, 58-100 is alleen Friesland

De wereld in het klein: Globes in Nederland

Diederick Wildeman; fotogr. Bart Lahr. - Zutphen: Walburg Pers, 2006. (Jaarboek van de Vereniging Nederlandsch Scheepvaartmuseum, 2006) - 128 p.; ill. in kleur. - ISBN: 9057304341. - prijs € 19,95.

Een globe is een driedimensionaal model waarop de aarde of hemel in één oogopslag helemaal te zien is. Het is het meest krachtige beeld dat wij van onze wereld kennen. Globes hebben alles te maken met navigatie, ontdekkingsreizen, wetenschap en onderwijs. Maar ook met handel, rijkdom en pronkzucht. De objecten suggereren universele kennis bij de bezitter ervan; symbolen van kennis en macht. Vandaag de dag zijn aardglobes het meest

bekend, maar tot ver in de negentiende eeuw werden deze bijna altijd samen met een hemelglobe van gelijke grootte aangeschaft.

In november 2006 is bij de uitgeverij Walburg Pers in Zutphen het boek *De wereld in het klein: globes in Nederland* verschenen. Het is geschreven door Diederick Wildeman, conservator van het Nederlands Scheepvaartmuseum Amsterdam. Het centrale thema is de geschiedenis van de Nederlandse globe. De technische vervaardiging van de globe, het gebruik van de globe als symbool in de kunst en het belang van globes voor de zeevaart komen eveneens aan de orde. Het proefschrift *Globi Neerlandici* (1989), van Peter van der Krogt, standaardwerk met betrekking tot de globeproductie in Nederland, heeft als belangrijke bron gediend bij de samenstelling van deze publicatie.

In de inleiding wordt aangegeven dat er op het gebied van Nederlandse globes de laatste decennia weliswaar veel onderzoek is gedaan, maar dat dit nooit heeft geresulteerd in een beknopt overzicht bestemd voor een breder publiek. Deze publicatie beoogt een algemene introductie te geven op de geschiedenis van de globe in Nederland. In die opzet is de auteur mijns inziens goed geslaagd. Het boek bevat mooie illustraties. Bijna al het materiaal is uit de collectie van het scheepvaartmuseum geput. Af en toe zoek je tevergeefs naar een afbeelding van globes, bewaard in andere (buitenlandse) musea, die in de tekst worden genoemd.

Zoals al eerder gezegd wordt er aan de globes in relatie tot de zeevaart apart aandacht besteed. Maar eigenlijk loopt het verhaal van varen, ontdekken en de weerslag daarvan op het kaartbeeld, als een rode draad door dit boek. De publicatie eindigt met een verklarende woordenlijst, waarbij per term steeds getracht is met een foto één en ander te verduidelijken. Een beknopte literatuurlijst en een register op geografische- en persoonsnamen completeren het geheel. Het is zeker een aanrader voor wie in brede zin wat meer wil weten over globes, maar de vele raakvlakken met ontdekkingsreizen, navigatie en kaartmakers maken dit boek geschikt voor nog en veel grotere groep lezers.

Ron Guleij

dat in 'Groningen' drie kaartjes ontbreken, die in 'Friesland' (51, 55, 57) vermeld worden, twee minieme kaartjes en een speelkaart. Voorts geldt de reeds hierboven geplaatste opmerking, dat het aantal staten van de beschreven Friesland-kaarten door De Rijke beschreven, veel groter is dan Wijk dit heeft gedaan.

Hoewel mijn persoonlijke voorkeur uitgaat naar de reproducties in 'Groningen', biedt 'Friesland' mij inhoudelijk veel meer informatie per kaart. Toch hebben beide boeken hun verdiensten en het is een genoegen om er gewoon in te gaan lezen. Hoewel er over Friesland in beide boeken vergelijkbare gegevens worden gegeven, is het toch nuttig, voor onderzoek naar Friesland beide boeken te raadplegen, omdat in sommige details door Wijk speciale informatie wordt verschaft, die in Frisia Dominium niet wordt gegeven.

De geuite kritiek ten spijt, geldt onverminderd voor de beide auteurs dat zij met hun uitgave een grote prestatie hebben geleverd. Zij hebben ongelooflijk veel werk verzet en dank zij de nu verschenen boekwerken kunnen wij thans profiteren van een, naar het zich laat aanzien, complete cartobibliografie van de beide provincies voor de periode tot 1850 (Friesland) respectievelijk 1900 (Groningen).

Peter van der Krogt heeft voor eigen gebruik een concordantie opgesteld van de kaarten van Friesland+Groningen, zoals deze in de beide hier besproken boeken voorkomen. Met dank aan hem kan ik deze lijst, een belangrijk hulpmiddel, afdrukken.

Henk P. Deys

De atlas van Huguenin: Militair-topografische kaarten van Noord-Nederland 1819-1829

H.J. Versfelt en M. Schroor: - Groningen/Veendam : Heveskes Uitgevers, 2005. - Geb., 305 p., ill. in kleur in z/w, 64 krtn. in 85 bl. in facsimile in kleur: - Onder auspiciën van de Drentse Historische Vereniging. - ISBN 90 806727 9 3. - € 52,50.

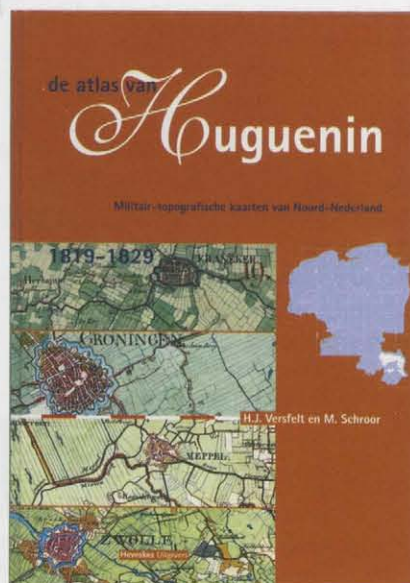
Met de facsimile-uitgave van de militair-topografische karteringen onder leiding van luitenant-ingenieur W.U. Huguenin, is de laatste grote kaartserie van het noordoosten van ons land toegankelijk gemaakt voor het brede publiek. Eerder verschenen al heruitgaven van de topografische kaarten van Hottinger en de Franse militaire karteringen onder auspiciën van de Drentse Historische Vereniging, die met deze initiatieven niets dan lof verdient!

De gereproduceerde kaarten worden voorafgegaan door een uitgebreide inleiding van

H.J. Versfelt. Eerst wordt er een kort beeld geschetst van het Koninkrijk der Nederlanden in het begin van de negentiende eeuw. Vervolgens wordt de geschiedenis van de militaire cartografie in Nederland vanaf de zestiende eeuw tot en met de TMK uiteengezet. Daarna volgt een iets uitgebreider overzicht van de belangrijkste kaarten van Noord-Nederland, uitgesplitst in de provincies Friesland, Groningen, Drenthe en Overijssel, waarbij enkele fraaie provinciekaarten uit de zeventiende en achttiende eeuw over twee bladzijden zijn afgedrukt. Het tekstdeel gaat verder met een beschrijving van de kaart van Krayenhoff, waarvoor de Hugueninkaarten als basis dienden (vergelijkbaar met de functie van de nettekeningen voor de TMK). Hierna volgt een uitgebreide analyse van kaarten die als bron hebben gediend bij de karteringen door Huguenin, te weten de kaarten van Hottinger, de Franse kaarten, de kadasterkaarten en voor het Overijsselse deel nog de overstromingskaart van Sorg uit 1826 en de kaart van Van der Merwede van de kop van Overijssel uit 1810. Tenslotte wordt het karteringsproject van Huguenin zelf behandeld. Dit deel is uitgesplitst in enerzijds de kartering van Friesland, Groningen en Noord-Drenthe tussen 1819 en 1823 en anderzijds de onvoltooide kartering van Zuid-Drenthe en Overijssel in 1829. Hierbij zijn aardige kaartjes opgenomen die de voortgang van de karteringswerkzaamheden en de per regio gebruikte bronkaarten laten zien.

Na deze inleiding volgen de beschrijvingen per kaartblad, geschreven door M. Schroor. Dit zijn vooral historisch-geografische beschrijvingen van het afgebeelde gebied. Daarbij is vooral veel aandacht voor de waterstaatkundige geschiedenis, inpolderingen en ontginningen. Daarnaast wordt er ook aandacht geschonken aan de fysische geografie, het grondgebruik en grondbezitsverhoudingen, waaronder de verspreiding van kloostergoederen. Omdat dit per kaartblad gebeurd leidt dit een enkele keer tot herhaling en soms ook tot een hiaat. Zo wordt er bij de beschrijving van kaart 9 geen enkele aandacht besteedt aan terpdorpen als Marsum en Biessum met hun kenmerkende radiaire kavelstructuur. Compleet kunnen dergelijke beknopte kaartbeschrijvingen echter nooit zijn. In mindere mate wordt ingegaan op cartografische achtergronden of merkwaardigheden. Zo wordt op een van de onvoltooide Overijsselse kaartbladen (kaart 78) ingegaan op de aantekeningen die wijzen op het gebruik van de kadastrale driehoeksnetten per gemeente. Bij kaart 41 wordt ingegaan op de veranderde topografie, vanwege de gebruikmaking van de circa tien jaar oudere Franse kaarten. Op kaart 26 heeft Huguenin er een potje van gemaakt. De verkaveling tussen Winschoten en Pekela berust hier op fanta-

sie. Bij andere kaartbeschrijvingen ontbreken verklaringen voor opmerkelijkheden in het kaartbeeld, zoals het ontbreken van een gedetailleerde topografie in de binnenstad van Leeuwarden (kaart 20) en overgangsverschillen in kleur en topografie tussen kaartbladen (zie bijvoorbeeld kaart 65). Opvallend is wel dat de kaartbeschrijvingen op het eind korter zijn. Wellicht was de auteur minder thuis in Overijssel of naderde de deadline waarop hij zijn tekst in moest leveren. Over het algemeen zijn de beschrijvingen van uitstekende kwaliteit en geven ze een goed beeld van de geografie in het afgebeelde gebied. De kaartbeschrijvingen zijn verrijkt met enkele plaatsbeschrijvingen van onder meer Picardt en Van Lennep. De oorspronkelijke kaartbladen (1:40.000) zijn iets verkleind gereproduceerd in deze publicatie tot 1:43.000. In de toelichting wordt onterecht beweerd dat de afbeel-

dingsmaatstaf vergroot is, een klassieke denkfout op het gebied van schaalgetallen! Het is jammer dat de oorspronkelijke kaartbladen van 40 x 40 cm niet in zijn geheel en op ware grootte afgebeeld konden worden. Gezien het formaat van dit boek, en de andere in deze serie, is dit echter wel te begrijpen. De kaartbladen in het boek, over twee bladzijden, bevatten een tweederde deel van een oorspronkelijk blad of twee eenderde delen van twee bladen. De uitstekende indexkaart op bladzijde 8 geeft hiervan een goed overzicht. Bij kaart 1, 51 en 52 klopt de indexkaart echter niet helemaal. Hier overlapt de bladindeling met respectievelijk kaart 7, 43 en 44, zodat er niet slechts water afgebeeld hoefde te worden. Een foutieve uitsnede van de kaarten 27 en 28 is verholpen met een los inlegvel. Op de kaartbladen is helaas niet aangegeven welke kaartbladen aan de getoonde uitsnede grenzen. Dit zou de navigatie door de atlas nog wat bevorderd hebben. Op de oorspronkelijke indexkaart, afgebeeld op pagina 49,

wordt nog eens duidelijk dat Huguenins werk onvoltooid bleef. Oorspronkelijk was het de bedoeling om ook de rest van Overijssel en heel Gelderland in kaart te brengen.

Het boek is fraai vormgegeven en ook het tekstdeel is rijkelijk voorzien van afbeeldingen. Wanneer plaatsen net op de rand van twee kaartbladen liggen, zijn deze in de tekst nog eens aaneengemonteerd afgebeeld. Ook zijn er bij de kaartbeschrijvingen kaarten, plattegronden, prenten en foto's van het betreffende gebied afgebeeld. De plattegronden van Dokkum, Lceuwarden en Stavoren, alle drie uit de *Beschryvinge van de Heerlyckbeydt van Friesland* van Schotanus (1664), zijn helaas onscherp. Behoudens enkele kleine kanttekeningen mogen beide auteurs en de Drentse Historische Vereniging gefeliciteerd worden met deze prachtuitgave. De kaarten, waar ooit door wijlen professor Koeman bekendheid aan is gegeven, zijn nu toegankelijk geworden voor iedereen die zich bezighoudt met de (geografische) geschiedenis van Noord-Nederland en de historische cartografie.

Martijn Storms

De Kaart van de Republiek der VII Provinciën 1615-1797

H.A.M. van der Heijden en D.I. Blonk. - Alphen a/d Rijn : Canaletto, 2005. - ill in z-w en kl. - ISBN 90 6469 787 6. - Prijs: € 75,-.

Een kloek boek! Voor mij ligt een boek met een fraaie omslag. Stoere klimmende leeuwen op kleurrijke wapenschilden omsluiten de titel: De Kaart van de Republiek der VII Provinciën 1615-1797. Het valt op dat er meer wapenschilden zijn afgebeeld dan zeven. Geen zeven maar negen provinciën? De afbeelding stamt uit de *Atlas maior* van Joan Blaeu en duidt op de wankelende wording van Nederland waarbij het lange tijd niet duidelijk was uit hoeveel provinciën de Republiek nu feitelijk bestond en waar haar grenzen lagen.

De omslag is een goede voorbereiding op de inhoud van het boek waarin de auteurs deze onzekere ontstaansgeschiedenis in relatie brengen met het kaartbeeld. Zo duurt het geruime tijd voordat een eigen kaart van het onafhankelijke gebied verschijnt en die is dan ook nog van Franse makelij. Van de Zeven Provinciën wordt niet veel gerept. Andere benamingen zoals de XVII Provinciën blijven hardnekkig aanwezig en de grenzen in het zuiden zijn voortdurend aan verschuivingen onderhevig. In de inleiding komen deze facetten uitvoerig aan bod. Er is aandacht voor de ontwikkeling van het landsbestuur met daarin de macht van de regenten. Er wordt gewezen op de vele oorlogen waarin de Republiek

betrokken raakt en waardoor het kaartbeeld vele male wijzigt. Handig is de tijdstabel waarop deze oorlogen zijn uitgezet en waaruit blijkt dat tussen 1570 en 1800 er weinig momenten zijn geweest waarop het konnengebult verstormde. De auteurs wijzen ook op problemen bij het onderzoek, zoals kaarten die verschijnen in de Franse tijd maar nog steeds het kaartbeeld van De Zeven Provinciën dragen, reden waarom de beschreven periode niet eindigt in 1795 maar in 1797. Soms is de informatie zeer gedetailleerd, zoals de veranderingen in het kaartbeeld van de Kop van Noord-Holland. Daarentegen is bijvoorbeeld de geschiedenis van de turfwinning en het waterbeheer ook interessant voor een breder publiek.

De kaartbeschrijvingen zijn uitvoerig en goed gedocumenteerd. In de overzichtelijke ordening van de gegevens vindt de gebruiker gemakkelijk zijn weg. Het commentaar bevat wetenswaardige zaken. Verder verschijnt op de juiste plek een cartouche uitgegroot of wordt de titelpagina getoond als het gaat om een atlas of publicatie. Bij keuze van de afbeeldingen die de historische context illustreren heb ik soms wel even moeten fronsen. Waarom zo vaak gekozen voor afbeeldingen uit de *Vaderlandsche Historie* van J. Wagenaar uit 1782? Dit terwijl er toch andere mogelijkheden zijn, ook contemporaine afbeeldingen. Verder vind ik de kwaliteit van druk niet altijd even goed. De kaarten zijn doorgaans goed te lezen maar soms te licht afgedrukt. En in een enkel geval is de kwaliteit ronduit onvoldoende zoals bij de afbeelding van een kaart van Johannes de Ram op pagina 126 en 127.

Maar dit gezegd hebbende is er verder alle lof voor de auteurs: de heren Van der Heijden en Blonk. Want het is natuurlijk altijd goed te realiseren dat de samenstelling van een dergelijke cartobibliografie geen sinecure is. Er vloeit heel wat water door Rijn voordat een werk als dit kan worden afgerond. Deze cartobibliografie bevat voor de gebruiker een schat aan informatie. Het is daarom onnodig te zeggen dat De Kaart van de Republiek der VII Provinciën 1615-1797 veel meer is dan een kloek boek alleen.

Lina van der Wolde

The BIMCC organizes, each year, an excursion to a map collection in or near Belgium, a Map Evening (in Brussels) and an International Conference or Study Session on a major topic of the History of Cartography. It publishes three illustrated Newsletters per year and maintains a web site. Membership 30

Secretariat : Zwanelaan 16, B-2610 ANTWERPEN (Belgium)
Tel/Fax ++32- (0)3 - 440. 10. 81 e-mail : info@bimcc.org
www.bimcc.org

In- en verkoop: **antiquarische
boeken**

prenten

**decoratieve
grafiek**

Brede sortering:

- Geïllustreerde drukken 15-19e eeuw
- Topografie
- Atlassen
- Reisboeken
- Oude kunstgrafiek
- Natuurlijke historie

Antiquariaat Plantijn

Ginnekenmarkt 5 - 4835 JC Breda

Telefoon: 076 560 44 00

Mobiel: 06 532 994 10

E-mail: dieter.d@planet.nl

ANTIQUARISCHE BOEKEN- PRENTENHANDEL

INKOOP/VERKOOP

S.C. LEMMERS

**Zeer grote topografische
collectie prenten van
Nederland van 1500 tot 1900:**

- Stad- en dorpsgezichten
- Landkaarten
- Beroepenprenten
- Gemeentekaartjes
(van J. Kuiper, ± 1865)

Boeken van 1500 tot 1900:

- Topografie Nederland
- Lokale beschrijvingen
- Vogelboeken
- Bloemenboeken
- Beroepenboeken
- Bijbels
- Atlassen

In verband met variabele
openingstijden is een
telefonische afspraak
aan te bevelen.

S.C. Lemmers
von Bönninghausenlaan 16
2161 ET Lisse
Telefoon 0252-415332
Giro 1344413

MERCATOR

Achter Clarenburg 2

3511 JJ Utrecht - NL

Tel. 030-2321342

Bezoek op afspraak.

P.J. KIPP RESTAURATIE-ATELIER

Abstederdijk 309
3582 BL Utrecht
Telefoon (030) 2516010

Archivering, conservering en restauratie van kaarten en collecties

- Conservering en restauratie van kaarten met behoud van authenticiteit
- Verzorging van grote formaten, inclusief passepartout en lijstwerk
- Vervaardiging van zuurvrije dozen
- Beschrijving en restauratie van tekeningen, kaarten, atlassen, reisverslagen, boeken etc.
- Doen van onderzoek en maken van een inventaris of catalogus van kleine collecties

Inzendingen voor deze rubriek aan:
dr. Peter van der Krogt, Universiteit Utrecht,
Faculteit Geowetenschappen,
Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht,
e-mail: peter@vanderkrogt.net.

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Brink, L.E.S., 'Thematische verschijnselen in de Nederlandse schoolwandkaarten.' *Geo-Info: Tijdschrift voor Geo-informatie Nederland* 4, 4 (2007): 172-180.

Broeders, P.W.A., *Glisbert Franco baron von Derfelden van Hinderstein, 1783-1857: Leven en werk van 'eene ware specialiteit' in kaart gebracht*. Utrechtse Historisch-Cartografische Studies; 5. 't Goy-Houten: HES & de Graaf, 2006. - 540 blz. + CD-Rom. - ISBN 90 6194 409 0 : 150. - Informatie www.hesdegraaf.com. - Ook verschenen als proefschrift Utrecht.

Depuydt, Frans, 'Aard- en hemelglobes in de Antwerpse schilderij.' *Caert-Thresoor* 26, 1 (2007): 1-8.

Egmond, Marco van, en Marc Hameleers (red.), *Gebruik, beheer en toekomst van kaartcollecties*. GIN publicatiereeks; nr. 3. [S.I.]: Geo-Informatie Nederland, 2007. 67 blz. Lezingen van de gelijknamige studiedag georganiseerd door de Werkgroep voor de Geschiedenis van de Kartografie en van de Vereniging de Topografisch Historische Atlas op 22 november 2006 te Rotterdam, waarbij zijn toegevoegd de lezingen van Cobb en Bühler, gepresenteerd op de LIBER congressen in 2006 en 2004 respectievelijk. Bevat:

- Erik Walsmit, De hulp van online databases bij historisch kartografisch onderzoek (blz. 11-14),
- Marc Hameleers, De visie van het Stadsarchief Amsterdam op de ontsluiting en toegankelijkheid van kaarten en ander topografisch beeldmateriaal (blz. 15-30),
- Frank Kenselaar, De kaart van Rotterdam: verleden - heden - toekomst (blz. 31-37),
- Jeanine Tieleman, Een nieuwe toekomst voor koloniale kaarten: www.kit.nl (blz. 39-44),
- David Cobb, Crossroads: Bridging the digital divide (blz. 45-53),
- Jürg Bühler, Toporame IMS: ein interaktiver Kartenkatalog mit räumlich-graphischer Suche mittels Koordinaten (blz. 55-60),
- Sjoerd de Meer, De schat van Corpus Christi: VOC-kaarten boven water (blz. 61-64).

Gent, R.H. van, 'Het sterrenlied in het Hollandse zeevaartonderwijs: Berijmde instructies voor het vinden van de sterrenbeelden en het uur van de nacht'. *Gewina: Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek* 28 (2005 [gepubl. 2006]): 208-221.

Gestel-van het Schip, Paula, & Peter van der Krogt (with coll. of Marco van Egmond, Peter H. Meurer, Paul van den Brink & Edward H. Dahl), *Mappae Antiquae: Liber Amicorum Günter Schilder*. Onderzoeksprogramma Explo-kart, Utrechtse Historisch-Cartografische Studies; 6. 't Goy-Houten: HES & de Graaf, 2007. 696 pp. + 2 facs. in 15 sheets, ISBN 978 90 6194 479 9. Informatie op <http://cartography.geo.uu.nl/explokart/mappae.html>. Bevat:

- Egmond, Marco van, Habsburger on the Dutch historical-cartographic throne: A bio-bibliography on Günter Schilder (blz. 27-47).
- Krogt, Peter van der, 'Dits 't oogh van Oosten-

rijk, het trots en machtich Weenen': Nederlandse stadsgezichten en plattegronden van Wenen (blz. 51-102).

- Feldmann, Hans-Uli, & Thomas Klöti, Bernese maps as a symbol of state and religious independence (blz. 103-116).

- Ganado, Albert, The Maltese Islands in Flemish cartography (blz. 117-146).

- Edney, Matthew H., Printed but not published: Limited-circulation maps of territorial disputes in eighteenth-century New England (blz. 147-158).

- Reinhartz, Dennis, The Dutch mapping of Saint Martin (blz. 159-166).

- Nebenzahl, Kenneth, Mapping Korea, a challenge to early mapmakers (blz. 167-174).

- Karrow, Robert, Cartographers in Alba Amicorum (blz. 177-186).

- Shirley, Rodney, Netherlanders in Elizabethan England (blz. 187-202).

- Kupčík, Ivan, Die kartographische Tätigkeit von Augustin Herman (ca. 1621-1686) - Realität und Fiktion (blz. 203-220).

- Meurer, Peter H., Der Straßburger Kartenverlag Jacob van der Heyden (blz. 221-243).

- Schmidt, Rudolf, War Coronelli in Wien? (blz. 245-249).

- Vries, Dirk de, Jacob Mogge, gezworen landmeter van het Vrije van Sluis (ca. 1613-1669) (blz. 251-266).

- Líte Mayayo, Carmen, The cartographer Tomás López and his map of the route of Don Quixote and the places of his adventures (blz. 267-279).

- Stopp, Klaus, Drei Karten von Francesco Sabinini (blz. 281-285).

- Ehrensverd, Ulla, Eine schwedische Karte von 1533 in der Universitätsbibliothek Leiden (blz. 289-295).

- Mickkavaara, Leena, Which is which? Which is where? How to identify the two original copies of Olaus Magnus' Carta marina of 1539 (blz. 297-307).

- Hameleers, Marc, Het Von Reider-exemplaar: de oudste uitgave van de kaart van Amsterdam door Cornelis Anthonisz. (1544) (blz. 309-326).

- Barber, Peter, Putting Musselburgh on the map: Two recently-discovered cartographic documents from the 'Rough Wooing' (blz. 327-338).

- Klemp, Egon, Tilemann Stellas Karte vom Heiligen Land (blz. 339-344).

- Kozica, Kazimierz, Martin Helwig's map of Silesia from 1561 - an unknown edition from 1612 (blz. 345-357).

- Depuydt, Frans en Joost, De metrische nauwkeurigheid van Ortelius' Hispania Nova-kaart (1579) (blz. 359-372).

- Storms, Martijn, 'Op ieder particuliere kaart zal een compas moeten geteikent werden': De kompasroos op prekadastrale kaarten in Nederland (blz. 373-384).

- Hernando, Agustín, The making of a highly persuasive and influential image: The first wall map of Catalonia (Vrients, 1606) (blz. 385-397).

- Werner, Jan, Joan Blaeus worsteling met de Waterlandse steden (blz. 399-416).

- Dupont, Henrik, Jens Sørensen's two 'lost'

maps of Denmark found (blz. 417-428).

- Mörz Bruyns, Willem, Franse bronnen voor twee zeekaarten van Johannes van Keulen (blz. 429-437).

- Groot, S.J. de, & A.H. Huussen Jr., Cartografische en militaire aspecten van de geallieerde veldtocht in 1743 tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (blz. 439-448).

- Pedley, Mary Sponberg, A new and accurate map of the English empire in North America by a society of Anti-Gallicans (London, 1755) (blz. 449-458).

- Cobb, David, Two maps in one: A correct map of the United States with the West Indies by Samuel Lewis, 1813 (blz. 459-464).

- Valerio, Vladimiro, Landscapes and Charting in the Nineteenth Century: Neapolitan-Austrian and English Cooperation in the Adriatic Sea (blz. 465-478).

- Postnikov, Alexey V., L.A. Zagorskii's expedition 1842-1844: On a history of Alaska's mainland's exploration and mapping (blz. 479-494).

- Burden, Philip, The origins of the 'miniature' Speed atlas: The first atlas of the British Isles (blz. 497-508).

- Ormeling, Ferjan, De inhoud van de kaarten in de Atlas Isaak de Graaf (blz. 509-522).

- Danckaert, Lisette, Klein, fraai, onjuist: Een Franse atlas uit het midden van de achttiende eeuw (blz. 523-531).

- Brink, Paul van den, De voorgeschiedenis van de Atlas van Tropisch Nederland, 1905-1938: 'Het atlas-drama van begin tot einde' (blz. 533-552).

- Buisseret, David, Cardinal Mazarin's supply of manuscript maps about 1650 (blz. 555-561).

- Pelletier, Monique, Buache et le Dépôt des cartes, plans et journaux de la Marine: Les débuts d'une institution, le départ d'une carrière, 1721-1737 (blz. 563-578).

- Zandvliet, Kees, The display of power and religion in the Dutch Governor's house in Taiwan (blz. 579-594).

- Meer, Sjoerd de, & Irene Jacobs De collectie Bichon in het Maritiem Museum Rotterdam (blz. 595-607).

- Mokre, Jan, Das neue Globenmuseum der Österreichischen Nationalbibliothek im Palais Molard (blz. 609-613).

- Heere, Elger, Het lokaliseren van perceelkaarten: Methode voor een systematische benadering (blz. 617-626).

- Delano-Smith, Catherine, For whom the map speaks: Recognising the reader (blz. 627-636).

- Woodward, David, Did John Donne have a map in mind in Hymne to God, my God, in my sickness? (blz. 637-644).

Gosselink, Martine, *Land in zicht: Vingboons tekent de wereld van de 17e eeuw*. Zwolle: Waanders; Den Haag: Nationaal Archief, 2007. - 160 p. ISBN 978-90-400-8292-4. - Verschenen t.g.v. de gelijknamige tentoonstelling in de Kunsthal in Rotterdam.

Hameleers, Marc, 'De atlas met de Verdeeling der Stad Amsterdam in 50 Buurten, gemerkt A-ZZ. 1850.' *Jaarboek Amstelodamum* 97(2005,

verschenen 2006): 242-261

Heere, Elger, 'De Vaart van Brielle naar Hellevoetsluis'. Omslag: *Bulletin van de Universiteitsbibliotheek Leiden en het Scaliger Instituut* 5, 1 (2007): 12.

Heijden, H.A.M. van der, *De Nederlanden van wandkaart tot postkaart: P de Wit, P van der Aa, Covens & Mortier, in negen bladen*. Alphen aan den Rijn: Canaletto/Repro-Holland, 2006. - Omslag met tekstboek (24 blz.) en facsimile (9 blz.). - Facsimile van 'België XVII Provinciarum Tabula per P. van der Aa' uit de periode 1710-1737, latere staat van de kaart van Frederik de Wit.

Isaac, Marie-Thérèse, & Eglantine Lebacqz (red.), *Images de Mons en Hainaut du XVIe au XIXe siècle*. Bruxelles: Tournesols conseils s.a.; La Renaissance du Livre, 2006. - 311 pp. - ISBN 2-87415-662-0.

Jacobs, Irene, *Schatten van Nedlloyd: De mooiste objecten uit de collectie van een rederij*. Zutphen: Walburg Pers, i.s.m. Maritiem Museum Rotterdam, 2006. - 114 p. - ISBN 90-5730-352-3. - Een aantal van de besproken objecten zijn cartografisch.

Jans, R., en B. van Osch, 'Onderweg van Kadastrale Registratie en Kaart naar Basisregistratie Kadaster'. *Geo-Info: Tijdschrift voor Geoinformatie Nederland* 4, 4 (2007): 152-158.

Kadastrale atlas (Gelderland), *Duiven en Groessen en 't Loo*: tekst en kadastrale gegevens, [K. van der Hoek, J. van Eck, Th.M.J. Jonker]. - Arnhem: Stichting Werkgroep Kadastrale Atlas Gelderland, 2006. - 174 p.: ill., krt.; 43 cm + 27 krt. ISBN 90-71988-54-6 in portefeuille. —, *Stad-Doetinchem en Ambt-Doetinchem*: tekst en kadastrale gegevens, [woord vooraf: H.J. Kaiser; tekst: F. Keverling Buisman ... et al.]. Arnhem: Stichting Werkgroep Kadastrale Atlas Gelderland, cop. 2006. - 174 p.: 43x32 cm + 23 krt. - ISBN 978-90-71988-55-4 in portefeuille. —, *Winterswijk*: tekst en kadastrale gegevens / [K. van der Hoek ... et al.]. - Arnhem: Stichting Werkgroep Kadastrale Atlas Gelderland, 2007. (Kadastrale Atlas Gelderland 1832). - 304 p.: ill., krt.; 21x30 cm + 77 krt. ISBN 978-90-71988-56-1 in portefeuille

Kadastrale atlas (Noord-Brabant), *Kadastrale atlas van de gemeenten Oerle, Veldhoven, Zeelst in 1832*. 3e dr. [Zeelst]: Stichting Zeelst Schrijft Geschiedenis, cop. 2005. - 228 p.; 30 cm. Uitg. in overleg met Heemkundige Studiekring 'De Acht Zaligheden'. - 1e dr.: Eersel: Heemkundige Studiekring De Acht Zaligheden, 2000.

Kadastrale atlas (Utrecht), *Amerongen in 1832: grondgebruik en eigendom*, [met bijdragen van: W. Eimers ... et al.]. Utrecht: Stichting kadastrale atlas provincie Utrecht; Amerongen: Heemkundige Stichting Amerongen, 2006. - 134 p.: ill.; 21x30 cm + 16 krt. (in map). - (Kadastrale atlas provincie Utrecht; 12). ISBN 90-75602-12-X, ISBN 978-90-75602-12-8.

Krogt, Peter van der, *Joan Blaeu, Atlas Maior: 'The greatest and finest atlas ever published'*. New York: Barnes & Noble Books Inc. by arrang. with Taschen Verlag, 2006. 415 blz. - ISBN 0-760-78-2067: \$24.98. - Verkleinde uitgave van Joan Blaeu Atlas Maior uit 2005. Informatie: <http://www.barnesandnoble.com/> (zoek 'Blaeu').

Mannes, Gast, & Kazimierz Kozica, *Magna Regio: Luxembourg et grande région: cartes, atlas, vues (XVème au XIXème siècle)*, collecti-

on privée Nieuwoniczanski Bitburg = Luxembourg und die grossregion Landkarten: Atlanten, Ansichten (XV. bis XIX. Jahrhundert), Privatsammlung Nieuwoniczanski Bitburg. Luxemburg: Fortis Banque Luxembourg S.A., [2007]. - 148 blz. - Begeleidend boek bij de gelijknamige tentoonstelling, 27 maart - 11 mei 2007, te Luxemburg.

Melchers, R.J.H., De Angerense dijkkaart uit 1605 en de ontdekking van het Gelderse Kerkhof. *Mededelingen Historische Kring Huessen* 31, 3 (2006): 95-103.

Meurer, Peter H., 'Een atlas van Gelderland door Jacob van Biesen (Arnhem 1672)'. *Caert-Thresoor* 26, 1 (2007): 9-11.

Ormeling, Ferjan, 'De Atlas van de Nederlandse Ontdekkingen van Bennet en Van Wijk (1829)'. *Caert-Thresoor* 26, 1 (2007): 12-14.

Ortelius, Abraham, *Theatrum Orbis Terrarum, gedruckt zu Nuernberg durch Johann Koler, anno MDLXXII*, mit einer Einführung und Erläuterungen von Ute Schneider. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2006. - ISBN 978-3-534-19619-7. - Facsimile van de Duitse 'piratenuitgave' van Ortelius' *Theatrum* (originele kaarten van Ortelius, met Duitse teksten van Koler). Informatie over verkrijgbaarheid: info@orteliusmaps.com.

Pluijm, J.E. van der, *De vestingstad Grol in de kaart gekeken: Topografisch historische atlas van Groenlo*. Groenlo: Stadsmuseum Groenlo, 2006. - ISBN 90-9020941-7. Informatie: <http://www.heerlijkheidborculo.nl>.

Turashcheva, R.A. (ed.), *Bolsboy globus Blau: Issledovanie i restauraciya: Materialy nauchno-prakticheskogo seminara Moskva, 8 aprelya 2003* [De grote globe van Blaeu: onderzoek en restauratie: handelingen van het praktisch-wetenschappelijke symposium, Moskou, 8 april 2003]. Trudy Gosudarstvennogo Istoricheskogo Muzeya Vypusk 148. Moskva: Gosudarstvennyy Istoricheskiy Muzei, 2006. - 72 blz. - Uit-

gave van het Staatshistorische museum te Moskou. Bevat:

- I.K. Fomenko, 'Rukopisnyy globus Blau (Itogi i perspektivy izucheniya)' [De manuscript Blaeu globe (resultaten en perspectieven van de restauratie), blz. 5-16. (N.B.: Dit artikel wordt in het Nederlands vertaald voor een van de volgende nummers van Caert-Thresoor)].

- D.A. Melitonyan, 'Konstrukciya i detal'nyy obmer globusa Blau' [Constructie en gedetailleerde opmetingen van de Blaeu globe], blz. 17-26.

- A.G. Ryabinkov & G.D. Kas'yanov, 'Issledovanie vnutrennego karkasa globusa Blau' [Onderzoek van de binnenzijde van de Blaeu globe], blz. 27-30.

- G.D. Kas'yanov & A.G. Ryabinkov, 'Vosstanovlenie vrashchatel'nykh dvizheniy globusa Blau' [Restauratie van het draaiing van de Blaeu globe], blz. 31-34.

- R.A. Turishcheva, V.P. Golikov & A.D. Aliev, 'Issledovanie metallicheskoj osnovy globusa Blau' [Onderzoek van de metalen basis van de Blaeu globe], blz. 35-38.

- V.P. Golikov, R.A. Turishcheva & Z.F. Zharikova, 'Eksperimental'noe khimiko-tehnologicheskoe issledovanie zhivopisi i lakovogo dekora globusa XVII v. na mednoy osnove' [Experimenteel chemisch-technologisch onderzoek van het schilder- en lakwerk van de 17de-eeuwse kopeken globe], blz. 39-46.

- E.I. Prendel' & O.F. Vladimirova, 'Osobennosti restavracii zhivopisi Bol'shogo globusa Blau' [Bijzonderheden van de restauratie van het schilderwerk van de grote Blaeu globe], blz. 47-60.

- A.V. Sal'nikov, 'Restavraciya derevyannogo stan-ka globusa XVII v.' [Restauratie van de houten standaard van de 17de-eeuwse globe], blz. 61-70.

Werner, Jan, 'Speciale studiedag ter ere van Günter Schilder (65), een korte terugblik'. *Caert-Thresoor* 26, 1 (2007): 20-22.

Inhoud historisch-cartografische tijdschriften

BIMCC Newsletter 27 (January 2007)

Pelletier, Monique, 'Cosmography and sea charts in the early sixteenth century: Martin Waldseemüller's case' (blz. 16-19).

Novak, Drago, 'The portolan charts of Vincentius Demetrius Volcius, a portolan maker from Dubrovnik (1563-1607)' (blz. 20-23).

Cartographica Helvetica 35 (Januar 2007)

Brunner, Kurt, & Thomas Horst, 'Eine Karte des Zugspitzgebiets (18. Jh.) und die Wirrnisse um die Erstbesteigung' (blz. 3-7).

Meurer, Peter H., 'Sanson-Jaillot-Nachstiche des Nürnberger Verlages Johann Hoffmann' (blz. 9-19).

Ritter, Michael, 'Die Landkarten von Jeremias Wolff und Johann Friedrich Probst' (blz. 21-30).

Wyder, Samuel, 'Grenz- und Zehntenpläne von Hans Conrad Gyger (1599-1674)' (blz. 31-39).

Feldmann, Hans-Uli, 'Der Bergsturz von Goldau 1806' (blz. 47-53).

e-Perimetron 1,4 (Autumn 2006)

On-line tijdschrift: <http://www.e-perimetron.org>

Cesnulevicius, Algimantas, & Giedre Beconyte, 'Lithuanian historical maps: periods, methods, accuracy and perspectives' (blz. 253-261).

Fernandez-Wytenbach, A., D. Ballari & M. Manso, 'Digital map library of the Canary Islands' (blz. 262-273).

Balletti, Caterina, 'Digital elaborations for the cartographic reconstruction: The territorial transformation of Venice harbours in historical maps' (blz. 274-286).

Daniil, Miltiadis, 'Comparing by digital transparency the differences between two almost identical 17th century maps of the Aegean Sea' (blz. 287-296).

Heere, Elger, 'The use of GIS with property maps' (blz. 297-307).

Zentai, László, 'Preservation of modern cartographic production' (blz. 308-313).

De Hollandse Cirkel 8,3 (september 2006)

Mohrmann, J.M., 'Het meten van getijden voor de Nederlandse kust en in Nederlands-Indië in de 19e eeuw' (blz. 68-74).

Scheele, Theo, 'De grondbeginselen der Meetkunde van Euclides voor de geadmitteerd landmeter in de 18de eeuw' (blz. 75-78).

Nienhuis, Lo, 'De AM (Air Ministry) Mark IX bubble sextant' (blz. 78-81).

Holsbrink, Henk, 'Landmeten = rekenen (1)' (blz. 83-87).

Luijten, Harrie, 'Is in het land der Drievoeters

Viervoet koning? [betreft waterpasinstrumenten]' (blz. 88-90).
Boer, Adrie den, 'Kaart van Slot Zuylen van Cornelis van Suchtelen' (blz. 95).

MapForum 9 (Spring 2006 (gepubl. febr. 2007)

Hunt, John, 'Aaron Arrowsmith: His family background' (blz. 4-5).
Baynton-Williams, Ashley, 'An introduction to carto-bibliography: States, plates and 'editions'' (blz. 10-16).
Baynton-Williams, Ashley, 'John Overton (1640-1713)' (blz. 18-24).
Babinski, Mark, 'The sad story of attorneys & government vs. makmakers or The answer to the question: Why were so few copies of the 1822, 1824 and 1825 editions of John Melish's *Map of Pennsylvania* published?' (blz. 26-35).
Liu Gang, 'Zheng He: The real discoverer of the New World? An ancient Chinese map suggests pre-Columbus New World mapping by China's famous eunuch admiral' (blz. 38-43).
Wade, Geoff, 'The 'Liu/menzies' world map: A critique' (blz. 44-49).
Herbert, Francis, 'A Crimean war triptych: John Arrowsmith's cartographic response in 1854-55, Part II' (blz. 50-55).
Krogt, Peter van der, 'The *Europaeisch-Geographische Spiel-Charte* by Franz Nigrinus and Johann Seyfried, 1678' (blz. 56-60).
Batten, Kit, 'Plymouth breakwater' (blz. 62-68).

MapForum 10 (gepubl. febr. 2007)

Baynton-Williams, Ashley, 'The John Hyman Collection of maps of Scotland' (blz. 10-13).
Baynton-Williams, Ashley, 'Carto-bibliography' (blz. 18-22).
Baynton-Williams, Ashley, 'John Speed' (blz. 24-35).
Slowther, Catherine, 'Giovanni Battista Boazio and his maps of Drake's expedition to the West Indies (1585-1586)' (blz. 38-43).
Kentish, Brian, 'John Adams' distance map of England and Wales' (blz. 44-48).
Baynton-Williams, Ashley, 'Stopforth's Court Game of Geography' (blz. 50-52).
Pool, Jeremy, 'Some thoughts on the approaches used by libraries to provide access to digital collections of map images' (blz. 54-58).
'Edward Wallis, 'Wallis New Railway Game, or Tour through England and Wales (...)' London: John Passmore, [ca. 1851]' (blz. 60-61).

20 t/m 25 NOVEMBER 2007

VEILING

BOEKEN

**MANUSCRIPTEN
EN GRAFIEK**

BUBB KUYPER

Jansweg 39 - 2011 KM Haarlem
tel. 023 5323986
fax 023 5323893
email info@bubbkuyper.com
website www.bubbkuyper.com

met o.a.

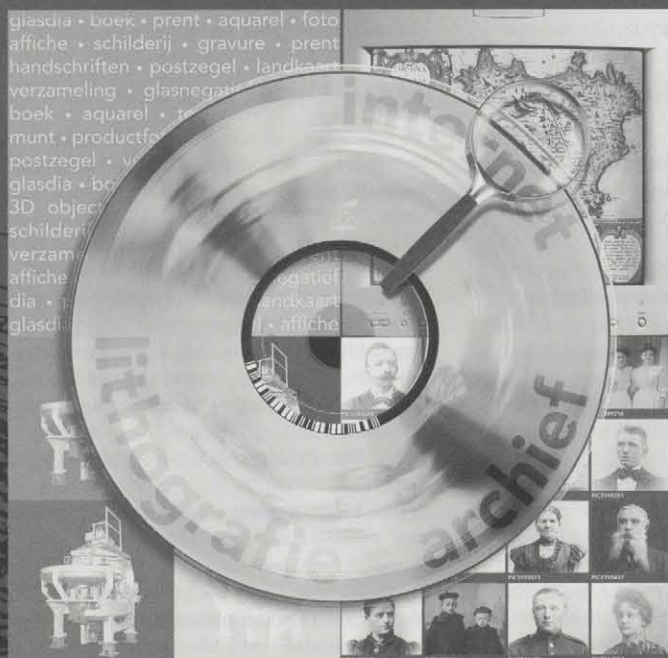
grote collectie **cartografie**
en **topografische grafiek**

catalogi en publicaties over
Nederlandse bloembollenteelt en -cultuur

oude en zeldzame boeken
(o.a. **Nederlandse geschiedenis en topografie**)

Kijkdagen: 15 t/m 18 november, 10.00 - 16.00 uur

Digitalisering elk denkbaar origineel

PICTURA IMAGINIS
DIGITALISERING VAN BEELDARCHIEVEN BV

digitaal procédé

Het zoeken, tevoorschijn halen en bekijken van beelden of teksten in archieven is vaak een tijdrovende operatie. We willen snel en doeltreffend over de gevraagde informatie beschikken en dan ook nog het liefst vanaf de plek waar het ons het beste uitkomt. Wij van Pictura Imaginis hebben een digitaal procédé ontwikkeld waardoor dat mogelijk wordt.

database als vervanging van de ladenkast

Een modern geconserveerd archief is een kostbaar bezit. Niet alleen voor diegenen die er dagelijks verantwoordelijkheid voor dragen. Veel verschillende doelgroepen moeten er óók hun voordeel mee kunnen doen. De door Pictura Imaginis vervaardigde database van ieder gedigitaliseerd archief verhoogt de toegankelijkheid voor alle gebruikers enorm. Zoeken is eenvoudiger, gaat veel sneller en het oproepen van gevonden informatie is opeens een peulenschil. Digitale beelden ziet u 4x groter in topkwaliteit op uw scherm dan het origineel.

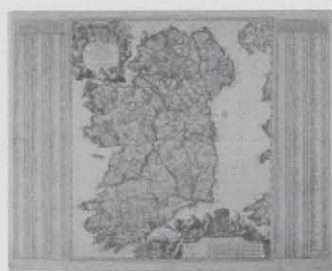
- advisering, implementatie en trajectbegeleiding
- publicatieprojecten (internet, drukwerk)
- database toepassingen

de hoefsmid 13 - 1851 PZ Heiloo - tel: 072 53 20 444 - fax: 072 53 20 400 - e-mail: info@pictura-im.nl - www.pictura-im.nl

Restoration-Workshop Paul Peters

Op het terrein van de kartografie bieden wij een in brede kring erkende expertise ten dienste van de conservering en restauratie van

○ **GLOBES**
en verwante objecten,

○ **KAARTEN**
(ook zeer grote formaten tot ca. 350 x 350 cm),

○ **ATLASSEN** en **STEDEBOEKEN**

Object-specifieke, passief-conserverende restauratie van papier, incunabelen en oude drukken, grafiek, kerkelijke en overheidsdocumenten, charters en zegels, uit alle tijden.

Restoration-Workshop Paul Peters is lid van de VeRes, de VAR en de IADA (International Association of Book and Paper Conservators).

Ons dochterbedrijf
Iris Antique Globes and Maps
verkoopt historisch belangrijke en decoratieve globes uit het midden van de 17e tot het midden van de 20e eeuw.

Op www.irisglobes.nl maakt u kennis met een keuze uit de steeds wisselende voorraad.

Bezoekadres van beide bedrijven:
Dorpsstraat 31B, 7218 AB Almen.
Telefoon: 0575 43 94 44, fax: 0575 43 39 73.
info@paulpeters.demon.nl - info@irisglobes.nl

**WIJ ZIJN GEÏNTERESSEERD IN DE AANKOOP VAN (BESCHADIGDE, INCOMPLETE)
GLOBES EN VERWANTE OBJECTEN**

HONDIUS

BOOK AND PRINT AUCTIONS

Next Auction:

11/12
DECEMBER
2007

Contact:

T +31 - 575 439 443

F +31 - 575 433 973

M +31 - 610 299 776

E info@hondiusauctions.com

I www.hondiusauctions.com

Dorpsstraat 31b • 7218 AB Almen
The Netherlands